

ADORJÁNI ANNA – BARI BENCE*

Nemzeti kisebbség – egy gondolati modell születése az Osztrák-Magyar Monarchiában és a nemzetközi jogban¹

1. Bevezetés

Az etnokulturális választóvonalak ritkán esnek egybe az államhatárokkal. Napjainkban ezt a jelenséget jellemzően „kisebbségi problémának” nevezzük – a „kisebbség” szóba pedig kimondatlanul beleértjük a nemzet fogalmát (nemzeti kisebbség). A jelen dolgozatban mi is (ha csak másként nem jelezzük) a kisebbség fogalmát „nemzeti kisebbség” értelemben használjuk. 1918 előtt azonban a kisebbség szó csak ritkán vonatkozott etnikai csoportokra.² Jóllehet az etnokulturális csoportok tagjainak egyenjogúsítása a 19. század egyik „uralkodó eszméjének” számított, a nemzetiségi és

*A szerzők: Adorjáni Anna a Bécsi Egyetem PhD hallgatója. E-mail: anna.adorjani@univie.ac.at; Bari Bence László a budapesti Közép-Európai Egyetem PhD hallgatója. E-mail: bari_bence@phd.ceu.edu

¹ A tanulmány az *Acta Univ. Sapientiae, European and Regional Studies*ben (16, 2019, 7–37.) közzölt National Minority: The Emergence of the Concept in the Habsburg and International Legal Thought című írás javított és bővített változata. Fordította: Nóvé Béla. A tanulmány nem jöhetett volna létre az Európai Kutatási Tanács (ERC) támogatása Európai Unió ‘Horizon 2020’ kutatási és innovációs programjának támogatása nélkül; az ösztöndíjszerződés száma: No 758015. Kutatásunkat részben támogatta a Magyar Tudományos Akadémia Domus Hungary, továbbá az Ernst Mach ösztöndíjprogram. Köszönettel tartozunk a kollégáinknak a Bécsi Egyetem Kelet-Európa Történeti Tanszékén, ahol a ‘Non-Territorial Autonomy as Minority Protection in Europe’ című ERC projekt kutatóprogram keretében szakértelmükkel és tanácsaikkal nagyban elősegítették a munkánkat.

² Viehhaus, Erwin: *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919: eine Studie zur Geschichte des Nationalitätenproblems im 19. Und 20. Jahrhundert*. Würzburg: Holzner, 1960. VII.

államhatárok összeegyeztethetlenségét ekkor csak elvétve nevezték „kisebbségi kérdésnek.”³ A kisebbség szót ugyanis ekkor szinte kizárólag parlamenti kontextusban használták a Habsburg Birodalomban. Amikor a 19. században egy politikus vagy politikai gondolkodó a népcsoportok és birodalmi határok divergenciájából származó nehézségekről akart beszélni, a „nemzetiségi kérdés” szókapcsolatot használta.

A két világháború között kisebbségkutatás néven új tudományág született. Az új tudományág szakértői, a kisebbségkutatók a „nemzetiségi kérdés” helyett – anakronisztikus módon – a 19. századi események leírására is jellemzően a „kisebbségvédelem” fogalmat használták, azaz a múltat a kisebbségvédelem látószögén keresztül értelmezték.⁴ Az *anakronisztikus fogalmak* kifejezést Quentin Skinner és Peter Burke vonatkozó gondolatait ötvözve használjuk arra, amikor a történész régi korok specifikus fogalmait saját korának olvasóközönsége számára tolmácsolja vagy „honosítja”, noha az így tolmácsolt fogalmak és azok jelentéstartalma a régi szövegek szerzői és egykori olvasói számára ismeretlenek voltak.⁵

Az új diszciplína, a „nemzetközi kisebbségkutatás” szakértői a történelmet példatárként használva egyfajta teleologikus, egyenes vonalú fejlődéstörténetként írták meg a „nemzetközi

³ Kossuth Lajos például a „kisebbségi” problémára 1852-ben jellemző módon mint „nyelvkérdésre” hivatkozott. „A szabadságon kívül nincs üdv. Európában a nyelvkérdést előtérbe helyezték, s ezt a szabadság soká fogja sinlenni. Ez egy szerencsétlenség. De végre a kérdés megvan, s megoldása szükséges. L. Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei. Ötödik kötet (1867–1868)*. Budapest: Franklin Társulat, 1889. 33–34.

⁴ Szűcs Jenő *A nemzeti historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge* című könyvében meggyőzően érvel amellelt, hogy „ugyanaz a dolog más-más korban kimondva nem ugyanaz a dolog”, azaz a nemzet nem azonos azzal, ahogyan a nacionalista vagy éppen marxista történetírás leírja. A tudomány feladata, hogy ezt az eltérést elemezze. Vö. Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.

⁵ A kultúrakutatás az *idegenítés* és *honosítás* fogalmakkal írja le a kultúrák és korok közötti tolmácsolás folyamatát: az idegenítés az, amikor egy szerző megtöri egy nyelv vagy egy kultúra éppen érvényben levő szabályait, hogy a forrásnyelv egy szavát, annak teljes jelentéstartalmát megőrizze. L. még: Burke, Peter: *Cultures of Translation in Early Modern Europe*. In: Burke, Peter – Hsia, R. Po-Chia (eds.): *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 7–10.; Skinner, Quentin: *Meaning and Understanding in the History of Ideas. History and Theory*, 8(1), 1969. 3–53. DOI: 10.2307/2504188

kisebbségvédelem” történetét, amely az 1648-as vesztfáliai békével kezdődött, és a Népszövetség megalakulásában teljesedett ki 1919-ben. Hogy a kisebbségfogalom eltérő jelentésváltozatait elkülönítsük egymástól, dolgozatunkban három típusú kisebbségfogalmat különböztettünk meg: a kisebbség „jogi fogalma” alatt a kisebbségi szerződések szövegéből ismert jeletéstartalomra utalunk. A kisebbség „politikai fogalma” a korábbi, 1918 előtti, elsősorban számarányra utaló kifejezés, amelyet leginkább parlamenti szövegösszefüggésben használtak és csak elvétve nemzetiségi csoportokra vonatkoztatva. A kisebbség „analitikus fogalma” bizonyos fokú egyetemességre tart igényt és a tudományos szövegekben használt absztrakt fogalmat jelöli.

Dolgozatunk a kisebbség gondolati modelljének történeti változásait követi nyomon a nemzetközi békeszerződésekben (2.1, 2.2) és egykorú forrásszövegekre támaszkodva a Habsburg Birodalomban a 19. században, a Lajta mindkét oldalán (3.1., 3.2). Előbb azt vizsgáljuk meg, mennyiben folytonos és mennyiben diszkontinuus a kisebbségfogalom jelentéstartalma az általunk vizsgált időszakban (a 19. század közepétől 1918-ig), és felsorakoztatjuk azokat a hazai és nemzetközi szellemi hatásokat, amelyek a kisebbségfogalom gondolati tartalmát alakították. Ezután górcső alá vesszük az I. világháború éveit, amikor a kisebbség nemzetközi jogi fogalma megszületett, és már az új, nemzetközi jogi fogalomként tért vissza az osztrák és magyar képviselőházi vitáinak jegyzőkönyveiben (4.1, 4.2).

A kisebbségi jogok két világháború közötti narratívája szerint két ideológiai hagyomány gyakorolt hatást arra a szellemi közegre, amelyben a kisebbség jogi, politikai és analitikus fogalma megszületett.⁶ Az első ezek közül az az ideológiai hagyomány, amelyet az európai békeszerződések honosítottak meg. A nagyhatalmak ezekben a békeokmányokban területi hódításokat, illetve újonnan alakult államokat ismertek el. A nagyhatalmak azzal a feltétellel ismerték el az új államokat, hogy az új határaiton belül jogokat biztosítanak a különböző vallási, nyelvi és etnikai csoportoknak, illetve a hozzájuk tartozó egyéneknek. A nemzetközi kisebbségvédelem történetének narratívája ezeket a korábbi

⁶ Itt figyelembe vettük mind a Habsburg Birodalom utódállamaiban, mind pedig az antant országokban kiadott műveket.

békeszerződéseket a nemzetközi kisebbségvédelem legelső dokumentumaiként tolmácsolta. A „kisebbség” szó azonban nem szerepelt ezekben a békeokmányokban, amelyeket a két világháború közötti szakirodalom „kisebbségi rendelkezéseként” aposztrofált. Azért tartjuk fontosnak, hogy megvilágítsuk az I. világháború előtti ún. „kisebbségi rendelkezéseknek” egykori tárgyát, célját és nyelvezetét, mert a két világháború közötti irodalom gyakran figyelmen kívül és reflektálatlanul hagyta, hogy a békeszerződések célja nem egyértelműen a „nemzetiségi kérdés” megoldása volt.

A másik hagyomány, amely az 1918 utáni kisebbségfelfogást befolyásolta, a többnemzetiségű európai birodalmak „nemzetiségi kérdése” volt. Megkerestük, hol bukkant fel „a nemzeti kisebbség” fogalma legkorábban a Habsburg Monarchiában. A 19. század második felében keletkezett ausztriai és magyarországi jogi és politikai szövegekben azt találtuk, hogy a „nemzet(iség)” és a „kisebbség” csak elvétve fordult elő egymás mellett, egyetlen szókapcsolatban. A szövegekből összegyűjtöttük a „kisebbség” egykorú elnevezéseit és rokon értelmű szavait, hogy megmutassuk, milyen 19. századi megfogalmazásokat használhat a történész az anakronisztikus „nemzeti kisebbség” alternatívájaként. A két hagyomány különválasztásával az a célunk, hogy rámutassunk a nemzetközi békeszerződések monarchikus hagyományára jellemző „alattvalók védelme,” illetve a liberális jogállami felfogásban gyökerező belpolitikai „nemzetiségi kérdés” közötti jelentős különbségekre.

Vizsgálatunk egyik legösszetettebb aspektusa a modern demokratikus alapelvek és az újfajta kisebbségfelfogás közötti kapcsolat. A 19. század politikai gondolkodói felismerték, hogy egy többnemzetiségű államban a történelmi jog, a liberális konstitucionalizmus elvei és a modern nemzetfelfogás nem egyeztethetők össze. Egy többnemzetiségű történelmi közigazgatási területet lehetetlen volt a többségi elv mentén úgy adminisztrálni, hogy közben a nemzeti egyenjogúság elve is érvényben maradjon. Dolgozatunk röviden szemügyre veszi az erre vonatkozó megoldáskísérleteket. Lajtán innen és túl az unitarista és föderalista megoldások sokféle ötvözetével találkozunk a kremsieri alkotmánytól az 1861-es nemzetiségi bizottmány nemzetiségi képviselői által megfogalmazott különvéleményen át az osztrák szociáldemokrata párt 1889-es brünni kongresszusáig. A liberális elvek és a nemzeti

egyenjogúság elve között feszülő ellentmondást jól mutatja a nemzetiségi jog alanyával kapcsolatos bizonytalanság is: a nemzetiséghez tartozó egyéneket vagy a nemzeti közösséget mint politikai entitást illeti-e meg a jog által biztosított szabadság és védelem? Az 1918 utáni kisebbségfogalom ezt a dilemmát is megörökölte.

Erwin Viefhaus az 1919-es kisebbségi szerződések genezisééről szóló tanulmányában meggyőzően érvel amellett, hogy a „nemzeti kisebbség” fogalma szerves kapcsolatban áll a nemzetállam fogalmával.⁷ Ezt a tézist tekintjük mi is érvelésünk sarokkövének. 1918-ban egyrészt megszületett a „nemzeti kisebbség” jogi fogalma, másrészt a birodalmi államterület nemzetállamokká bomlott szét. A dolgozat második felében azt világítjuk meg, hogyan élt együtt és különült el egymástól 1918-ban (azaz az új kisebbségfogalom születésének évében) a két fent említett hagyomány. Ehhez az osztrák és magyar képviselőház 1918-as vonatkozó parlamenti vitáit elemeztük. Azt találtuk, hogy a kisebbség korábbi felfogásával ellentétben az új, 1918 utáni kisebbségfogalom nem csupán időszakos és számbeli alulmaradást fejezett ki, hanem az alávetettség állandósult állapotát is. Így a „(nemzeti) kisebbség” új fogalma nem csupán számaránybeli, hanem minőségi kisebbséget is jelentett. A kisebbségbe került nemzet azonosságadata és az alsóbrendűség objektív helyzete közötti ellentmondást később olyan ideológiák igyekeztek kibékíteni, mint amilyen a transzvilvanizmus, amely a teremtő szenvedést ethoszát hirdette. Ennek részletes kifejtése azonban meghaladja jelen tanulmány keretét.⁸

2.1 Egy narratíva gyökerei: a nemzeti kisebbségvédelem nemzetközi története

Honnan származik a kisebbségek védelmének a gondolata és tarthatjuk-e újszerűnek és páratlannak azt, ahogyan azt az I. világháborút követően megfogalmazták, kodifikálták és gyakorlatba ültették? A két világháború közötti időszakban a kisebbségi

⁷ Viefhaus, 1960. VII.

⁸ A jelenséget elemzi Cs. Gyimesi Éva. L. Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok. Ideológiai értékelések az erdélyi magyar irodalomban*. Bukarest: Kriterion, 1992.

szerződések gyakorlatba ültetése két nehéz kérdést vetett fel. Először is azt, hogy kik is azok a kisebbségek (azaz ki a kisebbségi jogok alanya), másrészt pedig azt, hogy milyen kérdésre válasz a kisebbségi szerződés (azaz milyen célt szolgál a kisebbségek védelme).

Szociológusok és jogi szakértők elemezték a kérdés elméleti és gyakorlati vonatkozásait. Nemcsak a korábbi Habsburg Monarchia szakértői (mint Ignaz Seipel, Balogh Artúr, Jászi Oszkár és Mikó Imre), hanem francia és brit szerzők is (köztük Jacques Fouques-Duparc és Carlile Aylmer Macartney) vizsgálták az általuk képviselt tudományág alapvető kérdéseit: mi a kisebbség és honnan eredeztethető a kisebbségi jogok?⁹ Ezekben a munkákban a kisebbségvédelem történetének folytonossága lett az uralkodó narratíva. A szerzők ennek megfelelően a kisebbségvédelem történeti precedenseinek felsorolásával vezették be munkáikat. Ez a narratíva „kisebbségi jogvédelmet” vélt felfedezni mindenütt az Oszmán Birodalom 16. századi keresztény lakosait oltalmazó rendeletektől kezdve egészen az I. világháborút követő 1919-es kisebbségi egyezményekig. Ez a gondolatmenet beleillett abba a felfogásba, hogy a történelem az a folyamat, amelynek végcélja egy olyan világ, amely független modern nemzetállamokból áll, és ennek a szépséghibáit korrigálja a kisebbségek védelme. Az érvelés logikusan hangzik, azonban történetileg nem állja meg a helyét.

Az alábbi idézet Macartney brit akadémikus 1934-es könyvéből származik. A szöveg jól példázza mind a folytonos történeti narratíva csábítását, mind pedig azt, mennyire kézenfekvő a „kisebbségek” modern fogalmának anakronisztikus múltba vetítése:

„A 17. és a 18. században, de még inkább a 19.-ben a kisebbségek kérdéskörére úgy tekintettek, mint amely joggal tarthat igényt nemzetközi érdeklődésre, s valóban tárgya is volt számos nemzetközi egyezménynek. Ezek az egyezmények fontosnak bizonyultak 1919-ben is, mivel jogi és történeti precedenssel szolgáltak ahhoz, hogy a kisebbségvédelmi rendszert szélesebb körre terjesszék ki. (...) A történeti szempont határozottan fontos volt, ugyanis a történelmi

⁹ Már a könyvek címe is jelzi a szerzők elméleti és terminológiai érdeklődését: *Die geistigen Grundlagen der Minderheitenfrage* (Seipel), *A kisebbségek nemzetközi védelme* (Balogh), *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* (Mikó), *La protection des minorités de race, de langue et de religion* (Fouques-Duparc) és *National States and National Minorities* (Macartney).

tanulások nagyban ráhatottak mind az új egyezmények megalkotására, mind pedig arra, ahogyan kialakították azt a gépezetet, amely segítette életbe léptetni őket.¹⁰

A kisebbségtudomány mint születő diszciplína történeti példákat és előképeket keresett magának és *ex post* „(nemzeti) kisebbségvédelemként” értelmezte a nemzetiségi kérdést, illetve a korábbi európai békeszerződések kínálta megoldásokat. Feltehetően ezért vezették be a kisebbség absztrakt és univerzális fogalmát, amely történetileg anakronisztikus volt.

Balogh Artúr jogtudós 1940-ben rövid esszét írt a „kisebbség” szó megjelenéséről és a „nemzet/nemzetiség” szó hiányáról az 1919-es kisebbségjogi egyezményekben. Írásában Balogh arra is felhívta a figyelmet, hogy a kisebbségi szerződések szövegéből hiányzott a „nemzeti kisebbség” szóösszetétel, jóllehet magát az egyezményt deklarálta a „nemzetiségi eszme” vezérelte. A kisebbségjogi egyezmény „faji, vallási és nyelvi kisebbségekről” beszélt. A szerző hosszú listáját adta olyan korábbi tervezeteknek például Woodrow Wilson elnök, David Hunter-Miller amerikai ügyvéd és a Zsidó Küldöttség Bizottság tagjainak tollából, amelyek még tartalmazták a „nemzeti kisebbség” szóösszetételt.¹¹

Ugyanezt az anyagot elemezve Erwin Viefhaus a Párizsi Békekonferencia kisebbségi egyezményéről írt 1960-as könyvében oksági viszonyt tételezett a nemzetállami célkitűzés és a „kisebbségi probléma” között. Viefhaus arra jutott, hogy a szuverén nemzetállamok létrejötte és konszolidációja és a kisebbségi kérdés aktuálissá válása kölcsönösen feltételezték egymást. A kisebbségi kérdést közvetlenül az a kísérlet tette aktuálissá, amely a népek önrendelkezési elvének égisze alatt egy 19. századi elvet, az egységes nemzetállam elvét akarta egész Európában meghonosítani.¹²

¹⁰ Macartney, Carlile Aylmer: *National States and National Minorities*. London: Milford, 1934. 157.

¹¹ Balogh nem említi, de használja a kifejezést az Organisation Central Pour un Paix Durable programja is. Balogh Arthur: *Kisebbség-nemzetiség. Magyar Kisebbség*, 1940. 19 (7–8).158–163.

¹² „Die Entstehung und Konsolidierung souveräner Nationalstaaten und Aktualisierung der Minoritätenprobleme bedingten sich gegenseitig.” [...] „Die Aktualisierung der Minoritätenprobleme ergab sich unmittelbar aus dem Versuch, unter der Parole des Selbstbestimmungsrechtes der Völker die Idee des einheitlichen Nationalstaates und damit ein politisches Prinzip des 19.

Mikó Imre jogtudós arra hívta fel a figyelmet, mennyire más értelemben használják a kisebbségi szerződések a „kisebbség” fogalmát, mint a korábbi békeszerződések hasonló rendelkezései. Ezekben a dokumentumokban a kisebbségek nyelvi és kulturális joga az állampolgárok egyenlő jogának demokratikus elvén alapult, tehát ekkor már – érvel Mikó – a jogok alanya is az egyén volt. „Amit a háború előtt ’nemzetiségi kérdés’-nek neveztek, az közjogi és politikai szempontból a kisebbségi szerződések megkötése óta a „kisebbségi kérdés” (helyesebben nemzetkisebbségi kérdés) elnevezést kapta.”¹³ Ez alatt Mikó feltehetően azt értette, hogy a kisebbségvédelem inkább a modern liberális jogállamiság elveit szem előtt tartó „nemzetiségi kérdés” szellemi örököse, semmint a monarchikus hagyományokban gyökerező nemzetközi békeszerződéseké. Míg az első liberalizmusából fakadóan az egyéni pozitív jogok mellett tör lándzsát, a második az alattvalók védelmét biztosítja. Annak kifejtése, hogy a kisebbségi szerződések mennyiben értelmezhetők egyéni vagy kollektív jogok garanciájaként, túlmutat a dolgozatunk keretein.

Mikó kortársaival ellentétben a kisebbségi egyezmények előzményét nem annyira a nemzetközi békeszerződésekben látta, mint a Habsburg Monarchia nemzetiségi jogában. Mikó szerint a nemzetiségi és a kisebbségi probléma között a fő különbség az, hogy míg az előbbi belügyi hatáskör, az utóbbi a nemzetközi jog hatálya alá tartozik. Ez összecseng Viefhaus fentebb hivatkozott tézisével, amely azt állítja (az érthetőség kedvéért kissé sarkítva), hogy nincsen „kisebbségi kérdés” a nemzeti önmeghatározás demokratikus elvének olyan értelmezése nélkül, amely egyenlőségjelet tesz a szuverenitás és önálló államiság közé. Mikó szerint csupán 1918 után vált jellemzővé, hogy a nemzetközi békeszerződések demokratikus elvek figyelembevételével születtek és azzal az igénnyel léptek fel, hogy

Jahrhunderts in ganz Europa durchzusetzen." (Viefhaus, 1960. VII). /„A szuverén nemzetállamok létrejötte és konszolidációja, valamint a kisebbségi kérdés aktuálisá válása ... kölcsönösen feltételezték egymást.” [...] „A kisebbségi kérdés közvetlenül amiatt a kísérlet miatt vált aktuálisá, amely során a népek önrendelkezési jogának jelszavára hivatkozva egész Európában győzelemre kívánták vinni az egységes nemzetállam eszméjét, s ezzel egy 19 századi politikai programot.”

¹³ Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Kolozsvár: Erdélyi fiatalok. 1932. <http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=1064> (letöltés ideje 2019. december 10.)

állampolgári jogokat biztosítsanak – olyan állampolgárokét, akiket korábbi dokumentumok alattvalóknak neveztek.

Mivel a kisebbségek tagjai *per definitionem* kisebbségek voltak, az új kisebbségfogalom nem annyira a számarányra, mint inkább a minőségbeli alsóbrendűségekre vonatkozott. Az újonnan „kisebbségként” definiált nemzeti közösségek (ezek közül is elsősorban azok, amelyek korábban a domináns nemzet pozíciójában voltak) elégedetlenek voltak az új megnevezésükkel, amely állandósította a kisebbségüket. Az 1930-as években magyar és német jogtudósok megpróbálták visszatérni a szemlegesebb hangzású „nemzetiség” fogalomhoz a lekicsinylő és megbélyegző „kisebbség” helyett. Hermann Raschhofer német jogtudós 1930-ban a nemzetiségi jogokról írott értekezését például így indítja: „Hogy a mennyiségi elv helyett a minőséget részesítsük előnyben, tanulmányomban a nemzeti kisebbség helyett mindvégig a nemzetiség szót használom.”¹⁴

A „kisebbségi kérdés” tehát örököse volt mind a nemzetiségi kérdés megoldására irányuló Habsburg belpolitikai gyakorlatnak, mind pedig annak a nemzetközi jogi hagyománynak, amely a hatalmi egyensúly fenntartását és az újonnan alakult államok szuverenitásának korlátozását tartotta szem előtt. Míg a „nemzetiségi kérdés” demokratikus eszmékből táplálkozott, addig az európai biztonság és a hatalmi egyensúly a monarchikus hagyományból, amely értelemszerűen kevésbé volt érzékeny a liberális eszmékből fakadó egyéni jogokra.

2.2 Kinek és miért? A nemzetközi békeszerzések történeti kontextusa 1918 előtt

A kisebbségvédelem folytonosságának narratívája és a kisebbségfogalom anakronisztikus használata a kritikus hangok ellenére sem vesztett a népszerűségéből. Ez a narratíva vált meghatározóvá a kisebbségkutatás új diszciplínájában, a

¹⁴ „Daher wird auch in dieser Abhandlung, um die Qualität in ihr Recht gegenüber der Zahl einzusetzen, anstelle nationaler Minderheit das Wort Nationalität gebraucht.” Raschhofer, Hermann: *Hauptprobleme des Nationalitätenrechts*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1931. 39–40.

jogalkotásban, sőt ezen a nézeten van napjaink szakértőinek többsége is. Mivel ma is uralkodó a folytonosság narratívája a kisebbségi jogok nemzetközi történetében, ritkán születnek olyan elemző munkák, amelyek magával a kisebbségfogalommal és annak történeti beágyazottságával foglalkoznak. A jelen fejezet ezt a hiányt szeretné pótolni azzal, hogy kontextusba helyezi a kisebbségi szerződéseket megelőző nemzetközi békeszerződések olyan rendelkezéseit, amelyekre a két világháború közötti szakirodalom jogi-formális analógiaként tekint.

Fentebb amellett érveltünk, hogy a „nemzeti/vallási/faji kisebbségek” jogi fogalma 1918-ban jelent meg először, és korábban nem fordul elő jogi dokumentumokban, ugyanis a világháború előtt használatos jogi-politikai fogalom vagy a népnév, vagy a „nemzetiség” – illetve Ausztriában a néptörzsek (*Volksstämme*) – volt. A nemzetiségi sokszínűséggel összefüggő adminisztratív kérdéseket a „nemzetiségi probléma” vagy a „nemzetiségi kérdés” gyűjtőfogalmával írták le a kor politikusai és gondolkodói. A nemzet(iség) fogalmának használatát a következő, a Habsburg Birodalomról szóló alfejezetben részletesen elemezzük majd.

A szakirodalom úgy tartja, hogy az első olyan nemzetközi szerződés, amely törvénybe foglalt „nemzeti kisebbségi” jogokat, az 1815-ös bécsi kongresszus volt.¹⁵ Annak azonban kevesen tulajdonítanak jelentőséget, hogy a szerződés záró rendelkezésében nem a „kisebbség” szó szerepelt, hanem egy népnév. Az orosz-osztrák szerződésben: „Les polonais, sujets respectifs de la Russie, de l’Autriche et de la Prusse, obtiendront une représentation et des institutions nationales,” az orosz-porosz szerződés szövegváltozatában pedig: „...obtiendront des institutions qui assurent la conservation de leur nationalité...”¹⁶ Egyrészt nehéz lenne amellett érvelni, hogy itt a jog alanyai az egyenlő és szabad polgárok lennének,

¹⁵ A bécsi kongresszus határozatainak kisebbségvédelemként való értelmezése (tudomásunk szerint először) a hágai Organisation Central Pour un Paix Durable Programme-Minimum-ának előkészítése során hangzott el 1917-ben H. Koht zárójelentésében. L. Viehhaus, 1960. 44–45.

¹⁶ „A lengyelek, akik Oroszország, Ausztria és Poroszország alattvalói, nemzeti képviselőket és intézményeket kapnak...” Az orosz-porosz szerződés szövegváltozatában pedig: „...intézményeket kapnak, amelyek biztosítják a nemzetiségük megőrzését.” Idézi: Viehhaus, 1960. 47–48.

másrészt az is kérdéses, hogy a jog egy etnikai értelemben vett „nemzeti csoportot” illet-e meg. Annál is inkább, mivel a korabeli nemzetközi joggyakorlat nem ismert el jogi entitásként állam nélküli nemzetiségeket. Így sokkal valószínűbb, hogy a lengyel szerződés nem egy, a korát megelőző nemzetközi kisebbségvédelmi rendelkezés volt – ez azt az alapfeltételezést implikálná, hogy a történelem példatár.¹⁷ Ugyanis, érvel Duka Zólyomi, „nem a nemzet érdemli meg a részvétet, hanem az eltűnt lengyel állam emléke.”¹⁸

Az 1878-as Berliini szerződés 4., 5., 27., 35., és 44. cikkelyeit szintén „kisebbségi jogi” dokumentumoknak tartja számon a szakirodalom, mintha ezek jogokkal ruházták volna fel Bulgária, Montenegró, Szerbia és Románia vallási és nemzeti „kisebbségeit”. Az utóbbi négy cikkely a „különböző vallásokhoz és felekezetekhez” tartozó személyeknek (personne) biztosít egyenlő jogokat. A 4. cikkelyt „nemzeti kisebbségvédelmi” jogszabályként értelmezi a jogi irodalom. Az egyezmény Bulgária tekintetében kimondta, hogy „Dans les localités où les Bulgares sont mêlés à des populations turques, roumaines, grecques ou autres, il sera tenu compte des droits et des intérêts de ces populations en ce qui concerne les élections et l’élaboration du règlement organique.” (Berliini egyezmény, 1878. 4. cikkely).¹⁹ Míg a vallási jogok tekintetében az egyezmény személyekről beszél, a 4. cikkely esetében nehéz eldönteni, hogy egyéni vagy csoportjogról van-e szó. A cikkely mindkét értelmezési lehetőséget nyitva hagyja.

Európában mélyen gyökerező hagyománya volt annak, hogy felekezeti csoportok tagjai sajátos elbánásban és jogokban részesüljenek. Macartney szerint amikor egy új uralkodó trónra lépett és fölesküdt az alkotmányra „esküvel fogadta, hogy a fennálló intézményeket és szabadságjogokat sértetlenül megőrzi és

¹⁷ Lásd: Szűcs Jenő, 1970. 146–151.

¹⁸ Duka Zólyomi Norbert: Az európai nemzetiségek önkormányzatai a világháború előtt. *Magyar Kisebbség*, 1939. 13(18), 310

¹⁹ Pierre, Albin: *Les grands traités politique*. Paris: Libraire Felix Alcan, 1912. <https://archive.org/stream/lesgrandstraites00albigooog#page/n231/mode/2up> (letöltés ideje: 2020. május 14.) „Azokon a területeken, ahol a bolgárok törökökkel, románokkal, görögökkel vagy más népeséggel keveredve élnek, figyelembe kell venni a többi népesség jogait és érdekeit, mint a választások joga és mindaz, ami a természetjogból következik.” Fordítás a szerzőktől.

védelmezi”.²⁰ A fenti szabály szellemiségében jártak akkor is, amikor egy uralkodó egy másik uralkodótól területet szerzett. Amikor például 1878-ban Ausztria-Magyarország annektálta Bosznia-Hercegovinát, az uralkodó az alábbiakat nyilvánította ki: „törvényeiteket és intézményeiteket önkényesen meg nem másítjuk, erkölcségeket és szokásaitokat tiszteletben tartjuk”.²¹

A Balkánon a vallási és nemzetiségi törésvonalak gyakran egybeestek, ezért érthető, hogy a szerzők hajlottak arra, hogy a felekezeti csoportok tagjainak védelmét nemzeti kisebbségvédelemnek értelmezzék. Ezt az értelmezést az is alátámasztotta, hogy a térség országai magukra jellemzően mint nemzetállamokra tekintettek.²² Azonban a fenti rendelkezések feltehetően nem a nemzeti vagy vallási „kisebbségek” védelmére irányultak, hanem arra, hogy a nagyhatalmak az újonnan alakult államok szuverenitását a vallásszabadság elvére hivatkozva korlátok közé szorítsák. Mindez arra enged következtetni, hogy az alattvalók védelmének imperatívusza nem a modern jogállamiságban, hanem monarchikus elvekben gyökerezett. Következésképpen ezeknek az egyezményeknek elsősorban nem a nemzetiségi kérdés rendezése volt a tétje.

A két világháború közötti narratíva a kisebbség új fogalmát úgy alkotta meg, hogy a „nemzetiségi kérdést” a nemzetközi szerződések tradíciójával egybeolvasztotta. Ugyanakkor kezdetben a szerzők a két tradíció elbeszélését külön fejezetekbe szervezték, és a fogalmi eszköztáruk is az illető témához igazították. Amikor például Macartney a dél-kelet-európai nemzetállamok kialakulásáról és a „nacionalizmus korának nemzeti küzdelmeiről” írt, a „nemzet” és „nemzetiség” szavakat használta – azaz nem honosította az egykorú szóhasználatot. Az 1914 előtti „nemzetközi kisebbségvédelem” történetének szentelt fejezetben azonban átváltott a „kisebbség” fogalmára.

Hasonlóan megkettőzi a fogalomhasználatot Balogh Artúr is *A kisebbségek nemzetközi védelme* című könyvében.²³ A szerző az első

²⁰ Macartney, 1934. 158

²¹ Macartney, 1934. 171

²² Viefhaus, 1960. 46–48

²³ Balogh Arthur: *A kisebbségek nemzetközi védelme*. Berlin: Ludwig Veggenteiter Verlag, Magyar osztály, 1928.

két fejezetben a „kisebbségi felekezetek” védelmének nemzetközi történetéről beszélt, a harmadikban a „nemzeti kisebbségek” nemzetközi védelmének történetét összegezte 1815-től 1858-ig. Balogh itt tehát honosított és nem az egykorú kifejezéseket használta. A negyedik és ötödik fejezetben azonban, amelyek az első világháború előtti és alatti monarchiabeli jogi tradíciót tekintették át, már nem kisebbségekről beszélt, hanem „nemzetiségi kérdés”-ről. Véleményünk szerint azonban itt a történelmileg hiteles fogalomhasználat mégsem töri meg a nyelv érvényben lévő szabályait, azaz Balogh nem idegenít. Az I. világháború után még természetesen ismerős volt a szerzők és az olvasók számára a nemzetiség fogalmköre, hiszen a szerzők ezen a terminológián szocializálódtak. Másképp nehéz logikát találni amögött, miért „a kisebbség” a bécsi szerződés lengyele, és miért „nemzetiség” a monarchiabeli cseh. Mára ez a kettősség a kisebbségvédelem történetének elbeszéléséből kikopott.

Az eddigieket összefoglalva tehát elmondható, hogy a 19. században érvényes jogi és adminisztratív keretek a nagyhatalmak számára lehetővé tették, hogy a „nemzetiségi kérdést” mint nemzetközi problémát értelmezzék. A Berlini egyezmény csak azzal a feltétellel ismert el új államokat az európai államrendszer teljesjogú tagjaiként, ha azok „kisebbségvédelmi” rendelkezéseket fogantatosítottak a területükön élő felekezeti és nemzetiségi csoportoknak vagy azok tagjainak. Úgy gondoljuk, hogy a békeszerződések nem az egyenlőség és a szabadság demokratikus elveire támaszkodtak, hanem a monarchikus hagyomány szellemében kívánták a meglévő intézményeket és szabadságjogokat érintetlenül fenntartani és az európai biztonságot és hatalmi egyensúlyt megőrizni.

Így azonban nyitva maradt a kérdés, hogy ki is a kisebbségi jog alanya. Ez pedig többfajta értelmezésnek is utat nyitott. A monarchikus hagyomány és a nemzeti önrendelkezés elve (abban az értelemben, hogy a világnak egységes nemzetállamokból kell állnia) legelőször a kisebbségi szerződések kapcsán olvadt össze. Mindmáig nehézségekbe ütközik az, aki a kisebbségfogalom értelmezésére vállalkozik, és abból kötelező érvényű jogszabályokat kíván alkotni. Mindezt szem előtt tartva vizsgáljuk most meg a nemzetiség és a kisebbség fogalmának történetét a Habsburg Birodalom szűkebb kontextusában.

3.1 A (nemzeti) kisebbség fogalmának előzménytörténete és a nemzetiségi kérdés a Habsburg Monarchiában

A modern kor hajnalán, az újfajta nemzeti mozgalmak megjelenésével a nemzetiségi kérdés Európa-szerte heves viták tárgyává vált. Kiváltképp súlyos problémát jelentett ez a Habsburg Birodalomban; a sajátos államalakulat nem csupán számos etnikumot, hanem sokféle jogi tradíciót is magába foglalt. Ennek következtében a Monarchián belül igencsak eltérő nézetek jelentek meg a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban.

A Habsburg-dinasztia örökös tartományaiban (*Kronländer*) a helyi politikai diskurzusok eleinte az egyes provinciák jogi hagyományait követve használták a „nép” (*Volk*), „nemzet” (*Nation*) és „nemzetiség” (*Nationalität*) kifejezéseket. A helyi elitek a honos populációkat egy nemzetiséghez tartozóknak tartották, a különböző etnikumokat pedig ennek részeiként (*Theile*) vagy törzseiként (*Stämme*) fogták fel. Így történt ez Morvaországban is, amelynek a jelen kérdés szempontjából legfontosabb tartományi gyűlése 1848 nyarán ülésezett. A helyi képviselők ekkor közösen határoztak afelől, hogy a tartomány szláv és német lakossága egy önálló, egységes morvaországi nemzetiség keretein belül egyesüljön. E kiáltvány időzítése nem volt véletlenszerű: a kérdés rendezését roppant időszerűvé tette a nem sokkal korábban lezajlott, ún. „népek tavasza”, valamint a márciusi bécsi forradalom.²⁴

Ebben az időszakban azonban már olyan törekvések is megjelentek, amelyek az örökös tartományok egészét kívánták egy új politikai közösséggé összekovácsolni. Ennek jegyében a „nép” és a „nemzet” fogalmai a korábbinál tágabb jelentést nyertek az 1848-ban összeült birodalmi gyűlés (*Reichstag*) diskurzusában. A két szó jelentéstartománya immár az örökös tartományok egész lakosságát felölelte. Mivel a lakosságot különféle etnikumok alkották, ezek a csoportok az új értelmezés szerint nyelvek és kultúrák szerint

²⁴ Stourzh, Gerald: *Die Gleichberichtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs. 1848–1918*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1985. 23.

tömörültek a nemzetet vagy a népet alkotó „nemzetiségekbe” vagy „néptörzsekbe” (*Volksstämme*).²⁵

Noha e korai kísérlet a parlamentáris monarchia létrehozására 1849-ben elbukott, gondolatvilága újjáéledt a Habsburg Birodalom dualista átalakításának évadján. A magyar közönség számára jól ismert módon az uralkodó Ferenc József császár és király, valamint a magyar politikai elit 1867-es kiegyezésével egy új, kettős monarchia jött létre Ausztria–Magyarország formájában. A birodalom Lajtán túl elterülő része, hivatalos nevén „a birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok” (*Die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder*) az ún. „decemberi alkotmány” (*Dezemberverfassung*) formájában nyerte el alaptörvényét. Ennek 19. cikkelye mondta ki „a nemzetiségek egyenjogúságát” (*Gleichberichtigung der Nationalitäten*), kodifikálta valamennyi őshonos nyelv szabad használatát, s biztosította a gyermekek saját anyanyelvükön történő oktatásának jogi háttérét. A Monarchia ausztriai felének nem volt jogi keretek által biztosított uralkodó nemzete; liberális törvényhozói alapszerkezetére nézve ún. „nemzetiségi államként” (*Nationalitätenstaat*) alkották meg.²⁶

Ehhez képest igencsak másként alakult a magyar korona országainak uralkodó narratívája. A 19. század eleji liberális magyar nemesség a nemzetet nem annyira kulturális, inkább történeti és jogi entitásként értelmezte, szoros összefüggésben az államisággal. Ezen felfogás szerint csupán két nemzet létezett az általuk uralt királyság keretein belül: a magyar és a horvát, míg az ország más népeit csupán „nemzetiségeknek” tekintették. Ez utóbbiak jövőjét illetően a domináns magyar diskurzus úgy vélte, hogy a nemzetiségeket a magyar nemzet idővel asszimilálni fogja a jövőbeni jobbágyfelszabadítás és az állampolgári jogegyenlőség bevezetése következményeképp. E felfogás uralkodó maradt egészen az 1848-as forradalom idejéig; így míg az új magyar országgyűlés által hozott áprilisi törvények valóban bevezették az említett reformokat, államalkotó nemzetként a magyaron kívül egyetlen más közösséget sem ismertek el.²⁷

²⁵ Stourzh, 1985. 23.

²⁶ Stourzh., 1985. 53–56.

²⁷ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nacionalizmus és nemzeteszme története*. Budapest: Osiris Kiadó, 2007. 35–64.

A hamarosan kirobbanó magyar szabadságharc során azonban a nemzetiségek közötti konfliktusok olyan súllyal jelentek meg, hogy a kapcsolódó tapasztalatok valamelyes sikerrel módosították ezt a merev álláspontot. Ennek következményeképp a magyar politikai elit az 1867-es kiegyezés után igyekezett engedményeket tenni az ország más etnikai közösségeinek. Így, bár az 1868-as nemzetiségi törvény továbbra is kizárólag a magyart ismerte el nemzetként a Habsburg Birodalom Lajtán inneni felében, a jogszabály az államközösséget olyan politikai entitásként kodifikálta, amelynek állampolgárai egyenlő jogokkal bírtak – nemzetiségüktől függetlenül. A törvény ugyanakkor igyekezett megteremteni az országban honos, nem-magyar nyelvek szabadabb használatának lehetőségét is. Ennek megfelelően a nemzetiségekhez tartozó egyének számára lehetővé vált anyanyelvük használata az oktatásban és az alsóbb szintű közigazgatásban; mi több, a szabad kulturális önszerveződés lehetősége is megnyílt előttük.²⁸ Fontos azonban megjegyezni, hogy a végül törvényerőre emelt állásponttal szemben a nemzetiségi elitek elsősorban az ún. kisebbségi javaslatot pártolták, amely a nemzetiségek kollektívumokként való hivatalos elismerését, valamint a közigazgatási rendszer nemzeti alapon történő reformját támogatták.²⁹

Mindezek alapján joggal tűnhet úgy az olvasó számára, hogy a Lajtán túli és a Lajtán inneni jogi tradíciók alapjaiban különböztek: míg az előbbi fejlődésvonala egy multinacionális közösség létrehozása felé mutatott, az utóbbi inkább a nemzetállamiság kialakítását tűzte ki végcélul. Nem kétséges azonban, hogy bár az 1867/68-as törvények az adott történeti struktúrákat újfajta nemzetfelfogásokkal próbálták meg összeegyeztetni, a nemzetiségi kérdést teljes egészében a Habsburg Monarchia egyik felében sem sikerült megoldani. A nem-domináns etnikumok szószólói a meglévónél szélesebb körű, kollektív jogokat követeltek a maguk számára, s távlati célként a birodalom föderalizálását tűzték ki maguk elé. Ez ugyanakkor további megoldandó kérdéseket vetett fel: a

²⁸ Gyurgyák, 2007. 65–78.

²⁹Demeter Attila: Az 1868-as nemzetiségi törvény országgyűlési vitája. *Székegyföld*, 2013/12. 83–110.
<http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MjEyNA==>
(letöltés ideje: 2020. május 25.)

nemzeti közösségek egymástól való potenciális elszigetelődése ugyanis nemcsak az együttélés korabeli mintáit fenyegette, hanem a „nemzeti kisebbségek” létének kérdését is felvetette.³⁰ Fontos azonban leszögezni, hogy e fogalom használatával nemigen lehet a kialakult helyzetet jellemezni. Mint azt az olvasó látni fogja, a kortársak e fogalmat annak modern nemzeti és jogi értelmében még nem ismerték, ennek tükrében pedig nem is így használták.

3.2 „Nemzetiség” és „kisebbség” a Habsburg Monarchia jogfelfogásában

Az ausztriai jogi hagyomány mind a jogalkotásban, mind pedig az uralkodó közbeszédben nem a „kisebbség,” hanem a „nemzetiség” fogalmát használta. Ennek az az oka, hogy a kisebbség fogalma a nemzetállam eszméjéhez kapcsolódott. A „nemzeti kisebbségek” fogalmát nem ismerte sem a nemzetek feletti, sem a nem-nemzeti állam. A régi Ausztriát is, amely a nemzetek feletti állam iskolapéldája volt, nem „kisebbségek”, hanem néptörzsek (*Volksstämme*) alkották.³¹

A kisebbség szó azonban még ekkor is gyakran az elite mint kisebbségre vonatkozott, amely a többség felett uralkodik. A „kisebbség/többség uralmának” fogalma az elit uralma és liberális konstitucionalizmus többség-elve közötti ellentmondásra utalt.³² Az egykorúak úgy tartották, hogy mind a kisebbség, mind a többség uralmát legtökéletesebben a vétőjog bevezetése tudná ellensúlyozni, amely kiegyenlítené a (számszerű) többség és az (uralkodó vagy elnyomott) kisebbség közötti hatalmi egyenlőtlenséget.

³⁰ Stourzh., 1985. 15–16.

³¹ „Der Begriff der nationalen Minderheit gehört der Theorie des Nationalstaates an. Weder der übernationale, noch der nationale Staat kennen eigentlich nationale Minderheiten. Im alten Österreich, jenem Musterbeispiel eines übernationalen Staates (...) gab es nur verschiedene Volksstämme.” (Seipel 1925. 3). / „A nemzeti kisebbség fogalma a nemzetállam teóriájához tartozik. Tulajdonképpen sem a nemzetek feletti állam, sem a nemzetállam nem ismer nemzeti kisebbségeket. A régi Ausztriában, mely a nemzetek feletti állam mintapéldája volt, [...] csak különböző néptörzsek léteztek.”

³² Bottomore, Tom: *Élites and Society*. London – New York: Routledge, 1993 [1964]. 8.

A magyar „kisebbség” szó és azok a szókapcsolatok, amelyekben 1918 előtt az előfordult mennyiségi viszonyra és átmeneti állapotra utaltak. A 16. században például a „kisebbség” szó még egyfajta presztízsveszteséget jelentett, amely csorbítja a kárvallott erkölcsi értékét (*‘kisebbségére van’*). A magyar nyelvtörténeti szótár is ezt jelentést adja meg (*derogatio, ignominia, Abtragung, Abziehung, Nachteil, Schmach*).³³

A 19. században egy konkrét döntéshelyzetben „maradt kisebbségben” az egyik vagy másik fél. A vizsgált szövegekben a kisebbségben vagy többségben lenni kifejezés általában együtt szerepelt politikai, katonai vagy felekezeti szövegösszefüggésben, és arra vonatkozott, hogy egy konfliktusos helyzetben melyik fél kerekedett felül. Czuczor és Fogarasi 1865-ös magyar értelmező szótára a „kisebbség” szó mennyiségi, számarányt kifejező jelentését adta meg, azaz hogy valami egy másik valaminél kevesebb részből áll: „Bizonyos mennyiségnek, mekkoraságnak azon viszonyos állapota, melynél fogva egy másikhoz mérve kevesebb részekből áll.”³⁴ A szótár a kisebbség szó használatára azt a példát hozta, amikor egy párt „kisebbségben marad” például egy törvényjavaslat beterjesztése alkalmával: „Az indítványozó pártja kisebbségben maradt, azaz többen voltak az ellenpártiak.”³⁵

A 19. században mennyiségi viszonzószóként használták a „kisebbség” terminust nemzeti vagy felekezeti kontextusban is. A „kisebbség” elsősorban mennyiségi jelzős szó szerkezetekben jelenik meg mint főnév, például *nagy többség, roppant többség*³⁶ vagy a *csekély kisebbség, kis minoritás*.³⁷

A régi felfogással párhuzamosan a 19. század második felében egyre több olyan újságcikk és politikai pamflet jelent meg a nemzeti

³³ Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (szerk.): Magyar nyelvtörténeti szótár. Második kötet. Budapest: Hornyánszki Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.

³⁴ Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. Harmadik kötet. Pest: Mich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdász, 1865. 848–849.

³⁵ Czuczor – Fogarasi, 1865. 848–849.

³⁶ „Ezt az ellenzék ügyesen tudta felhasználni s a sok kör, egyenlőségi és más társaságok lármás segítségével a vezetőnek annyira imponált, hogy a roppant többség ellen majdnem mindig a kisebbség akarata győzött.” Szokoly Viktor (szerk.): Mészáros Lázár emlékiratai 1848. 2. kötet. Pest: Ráth Mór, 1867. 78.

³⁷ „Kossuth mégis egy kis minoritás által befolyásolni hagyta magát.” Szokoly, 1967. 1. 187.

egyenjogúság és szabadság, illetve a nemzetiségi arányok témájában, amelyekben egy közigazgatási területen valamely nemzetiség kisebbségben volt, és ez konfliktusokhoz vezetett. Az 1860-as években a nemzetiségi kérdés viszonylatában is meg-megjelent a többség és kisebbség szó. Ezekben a szövegekben érhetjük tetten először a „nemzeti kisebbség” 1918 utáni fogalmának a gondolati magját.

A politikus, író Eötvös József a zsidó emancipációról szóló politikai pamfletjében például így ír: „... itt hol az egész nép az, melly egy kis más vallású kisebbség’ ellenében kiváltságokkal bír”.³⁸ A fenti idézet amiatt is izgalmas, mert Eötvös nem parlamenti kontextusban használja a kisebbség szót, hanem szociológiai, azaz demográfiai-statisztikai értelemben.³⁹ Ha valaki egy terület vagy közigazgatási egység vonatkozásában „maradt kisebbségben”, az már nem ideiglenes állapotra utalt, amely egy következő döntéshelyzetben megváltoztatható. Egy ilyen csoportnak és tagjainak a kisebbségi helyzete állandósult.

A publicista Szeremlei Samu például a következőképpen fogalmaz, amikor az 1848. május 13-í karlócai szerb népgyűlésről szólva a szerbek 1790-es autonómiakövetelésének jogosságát taglalja: „Egyébiránt a törökök által a kossovoi csatában (1498.)⁴⁰ megsemmisített nagy szerb birodalom, s a hajdani önálló nemzetiség reminiscentiái már régebben is indított arra egyes magyarországi szerbeket, hogy itt nekik, bár azon a részen, a hol lagnak, szétszórva, s a többi népfajokhoz mérve kisebbségben vannak, független szerb vajdaságot kellene alakítaniok.”⁴¹ Itt most nem célunk a szerb

³⁸ Eötvös József: A „zsidók” emancipációja. *Budapesti Szemle*, 1840 (2), 155.

³⁹ Gleason a kisebbség 20. századi amerikai értelmezéséről írott cikkében megkülönbözteti a fogalom szociológiai és nem-szociológiai jelentését. A nem-szociológiai jelentés alatt azt érti, amikor például a „kisebbség” egy kiskorú személyre vonatkozik, vagy amikor politikai értelemben használják a szót, mint amikor például egy párt számszerű kisebbségben van vagy marad. Gleason értelmezésében a szociológiai kisebbségfogalom olyan „analitikus kategória, amely a nemzetnél kisebb kulturális közösségekre utal”, amelyek valóságosságát jóllehet elismerjük, de nem tartjuk őket „nemzetnek”. Gleason, Philip: *Minorities (Almost) All: The Minority Concept in American Social Thought. America Quarterly*, 43, 1991. DOI: 10.2307/2713109. 392–424.

⁴⁰ Nyomdahiba az eredeti szövegben. A „második rigómezei csata” 1448-ban volt.

⁴¹ Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről*. 1. Pest: Emich Gusztáv, 1867. 93

autonómia melletti érvrendszerek tüzetes vizsgálata, témánk szempontjából csupán két aspektust emelnénk ki a fenti idézetből. Egyrészt azt, hogy Szeremlei értelmezésében a szerbek nem etnikai csoportként kértek maguknak egyéni jogokat vagy autonómiát, hanem régi önálló államiságukra hivatkozva, ez pedig összeeseng azzal, ahogyan Duka Zólyomi értelmezte a lengyeleknek adott jogok indoklását a bécsi kongresszus esetében.

Másrészt figyelemre méltó Szeremlei megfogalmazása. Itt a „kisebbség” még a számarányra vonatkozott. Arra, amit a mai olvasó kisebbségnek nevezne, a szerző következetesen a népfaj vagy néptörzs kifejezést használta: „szétszórva, s a többi népfajokhoz mérve kisebbségben vannak”. Véleményünk szerint az 1918 utáni kisebbségfogalmat tekinthetjük szinekdochének, ugyanis a számarány részletes leírását sűríti egyetlen szóba.⁴² Az olyan szószerkezetek, mint a „kisebbségi jogok”, a „kisebbségvédelem” vagy a „kisebbségi kérdés” csak azután váltak elgondolhatóvá, hogy a kisebbségnek ez az új, jelentéstömörítő értelme meghonosodott. Ezekben a „kisebbség” szó szintaktikai szerepe is megváltozott: már nem főnév, hanem módosító jelző.

Az adott területeken kisebbségbe szoruló nemzetiségek ügye nem került el a korabeli törvényhozás figyelmét. A Monarchia Lajtán túli részeinek újfajta jogállását szabályzó decemberi alkotmány 19. cikkelye nyomós okból szavatolta az őshonos népességek jogát az anyanyelvi oktatáshoz, kifejezetten megtiltva a más nyelven történő oktatás bármiféle kényszerét. Valójában ez a cseh örökös tartományok német képviselőinek tett engedmény volt, akik attól tartottak, hogy utóbb kénytelenek lesznek alkalmazkodni a koronabirtokok többségi cseh lakosságának nyelvéhez és kultúrájához.⁴³

Az ún. „nemzeti kisebbségek” fogalmának mind gyakoribb eseti feltűnése a politikai irodalomban újfajta érdeklődést jelzett a különböző nyelvi, etnikai, vagy akár vallási csoportok kérdésköre iránt. Adolf Fischhof, a 19. század Lajtántúli politikai elitjének egyik befolyásos közéleti alakja maga is a kérdés tisztázásán munkálkodott.

⁴² Azaz olyan beszédalakzat, melyben a rész az egészre utal, vagy az egész a részre. Esetünkben a „szerb kisebbség” sűrítien magába az „egyes magyarországi szerbek (...) bár azon a részen, a hol laknak, szétszórva, s a többi népfajokhoz mérve kisebbségben vannak” leírást.

⁴³ Stourzh, 1985. 26.

A korabeli ausztriai német liberális eszmékkel egybehangzóan Fischhof azon az állásponton volt, hogy a szlávokkal szemben továbbra is érvényt kell szerezni a német kultúrfölény és a civilizációs küldetés eszméinek. Ugyanakkor Fischhof a Habsburg Birodalom föderalizálását ajánlotta kortársainak azon nemzeti konfliktusok feloldása végett, amelyek szorosan összefüggöttek a birodalom nemzeti sokszínűségével.⁴⁴

Ezzel összefüggésben a „kisebbség” (*Minorität*) fogalma mennyiségi és viszonyosként egyaránt sűrűn felbukkant Fischhof *Österreich und die Bürgschaften seines Bestandes* című, 1869-ben megjelent könyvében. Így például a szerző párhuzamot vont a nemzeti és a politikai kisebbségek jogállása között, azzal érvelve, hogy mindkettő védelmet érdemel a többség (*Majorität*) elnyomásával szemben. A kisebbség Fischhof könyvében azonban nemcsak az elnyomás tárgyaként jelent meg, hanem az elnyomó szerepében is – a politikus ilyen minőségben bírálta a helyi német és olasz kisebbség uralmát a szláv többség felett Csehország, Morvaország, Dalmácia és a Tengermellék tartományaiban. A szerző arra a megállapításra jutott, hogy a nemzetiségi csoportok vétőjogának bevezetése elejét tudta volna venni a hatalmi önkénynek a közigazgatás és törvényhozás terén. Fischhof azonban nem hozakodott elő a kisebbségi közösségek különálló jogi entitásként való intézményesítésével.⁴⁵ Érdekes adalék, hogy magyarul a „nemzeti kisebbség” szóösszetétel először egy Fischhof művét ismertető szemlében jelent meg.⁴⁶ A könyv témája iránti érdeklődés és a „nemzeti kisebbség” tükörfordítása egyaránt azt jelzi, hogy a „nemzeti kisebbségek” kérdése a Monarchia magyar felében is aktuális volt, jóllehet a kérdés fogalmi megragadása még váratott magára.

⁴⁴ Reifowitz, Ian: Threads Intertwined: German National Egoism and Liberalism in Adolf Fischhof's Vision for Austria. *Nationalities Papers*, 2001, Vol. 29, No. 3–4. 441–442.

⁴⁵ Fischhof, Adolf: *Oesterreich und die Bürgschaften seines Bestandes*. Wien: Wallishäuser'sche Buchhandlung 1869. 70., 185–186. és 196.

⁴⁶ „A foederatio hozandó be, s a nemzeti kisebbségek oltalmára bizonyos tartományok számára egy nemzetiségi törvény alkotandó, a mely a nemzetiségeknek biztosítsa a teljes egyenjogosságot, a mi az iskolát, egyházat, közigazgatást, igazságszolgáltatást s a törvényhozást illeti.” B[ródy] Zs[igmond]: [Cím nélkül]. *Pesti Napló*, 1869. 20 (282). 1–2.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc tapasztalataitól indítva Eötvös József könyvet írt Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról. Arra kereste a választ, hogyan lehet összeegyeztetni a nemzeti egyenjogúsítás princípiumát a szabadság és egyenlőség elvével. A nacionalizmus ugyanis nem egyenlőségre, hanem egyeduralomra és szeparatizmusra tör: a többség elve abszolutizmushoz vezet, a nemzetiségeknek biztosított csoportjogok pedig az egyén szabadságának és egyenlőségének elvéről való lemondást jelentették a liberális gondolkodó számára.⁴⁷ Egy olyan többnemzetiségű államban, mint amilyen a Habsburg Monarchia, a népfenség demokratikus elvén nyugvó nemzeti igény nem volt összeegyeztethető a többség elvével.⁴⁸ Ha a nemzetiségi elvet következetesen érvényre akarnák juttatni, az a Monarchia széteséséhez vezetne, ugyanis a nemzetiség fogalma (Eötvös szóhasználatában a *néptörzs*) szükségszerűen egybe kell essen az állam fogalmával. Még ha a Monarchia minden nemzetisége saját

⁴⁷ „Entweder man erkennt die absolute Souverainität der Majoritäten an, und dann wird diese Majorität – eben in solchen Zeiten wo nationale Bestrebungen bestehen – seine Macht zur Unterdrückung jeder in der Minderheit befindlichen Nationalität gebrauchen, bis der Begriff des Staates mit dem des Volkstammes identisch geworden ist . Oder man erkennt die absolute Souverainität der Majorität nicht an, und stellt für jede einzelne Nationalität gewisse unveräußerliche Rechte fest, welche außer dem Gebietskreise der Souverainität liegen und dem Augenblicke, als man dieses gethan, hat man auch die Idee der Gleichheit und Freiheit – beide Begriffe immer in jenem Sinne verstanden, den man ihnen jetzt beilegt, aufgegeben” (Eötvös, József: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. Pest: Hartleben Verlag, 1850. 30). https://reader.digitale-sammlungen.de//de/fs1/object/display/bsb10009437_00005.html (letöltés ideje: 2020. május 14.)

/,„Vagy elismerjük a többségek abszolút szuverenitását, és akkor ez a többség a hatalmát – különösen az olyan időkben, amikor jellemzőek a nemzeti törekvések – minden kisebbségben lévő nemzetiség elnyomására fogja használni, egészen addig, amíg az állam fogalma meg nem egyezik a néptörzs fogalmával. Vagy nem ismerjük el a többség abszolút szuverenitását, és minden egyes kisebbségnek bizonyos elidegeníthetetlen jogokat biztosítunk, melyek a szuverenitás területén kívül esnek, s abban a pillanatban, amikor ezt megtettük, a szabadság és egyenlőség eszméjét is – mindkét fogalom alatt azt értve, amit ma értenek rajta – feladtuk.”

⁴⁸ Gángó Gábor: Eötvös József Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–49 nemzetiségi mozgalmainak néhány aspektusa. *Századok*, 1998. 132(2). 377–382.

nemzetállamot hozhatna is létre, a többségi elv nem oldhatná meg a nemzetiségi kérdést azokon a területeken, amelyek két vagy annál több nemzetiség él együtt, és egyik nemzetiség sem alkot abszolút többséget.⁴⁹

1865-ben Eötvös már a többségi vagy kisebbségi-nemzetiségi elv helyett a konszenzusos megoldást javasolta, és a tartományok és községek autonómiája mellett kardoskodott.⁵⁰ Az önálló tartományok korlátoznák az állam hatalmát. Elemzésének jelentősége abban áll, hogy az elsők között ismerte fel, mennyire bonyolult és ellentmondásos a közigazgatási területek, a népszuverenitás (mint a többség uralma) és a nacionalizmus közötti kapcsolat. Eötvös megoldásjavaslata olyan középkori eljárásokból merített ihletet, amelyek egy adott területnek a felekezeti sokszínűségéből származó problémáit kívánták megoldani. Eötvös azonban, ahogyan kortársainak többsége is, egyértelműen tisztában volt a vallás és a nemzetiség közötti különbséggel. Javaslata abból a nézetből táplálkozott, hogy a nemzetiségek jogát nem a népszuverenitás elvéből kell levezetni, hanem maguknak a közösségeknek az elidegeníthetetlen jogaiból. A nemzetiségi jogokat függetleníteni kell a többség akaratától, állította Eötvös, és azokra mint alapjogokra kell tekinteni.⁵¹

⁴⁹ L. Eötvös, 1850. 7. fejezet (*Das Prinzip der Gleichberechtigung aller Nationalitäten kann in der österreichischen Monarchie nie vollkommen durchgeführt werden*).

<https://archive.org/stream/ueberdiegleichb00etgoog#page/n15/mode/2up/search/nationalitäten>. (letöltés ideje: 2020. május 12.) Magyarul: „Soha nem valószínű, hogy tökéletesen az osztrák birodalomban a nemzetiségek egyenjogúsításának elve.” L. Gángó Gábor (szerk.): *A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Budapest: Eötvös József Collegium, 2013. 183–196.

⁵⁰ Demeter M. Attila: Politikai nemzet versus nemzetiség – 1848, 1861, 1868. Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában. In: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.): *Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből*. 2. Budapest: MTA, 2016. 238–260.

⁵¹ „...oder man erkennt die absolute Suveränität der Majorität nicht an und stellt für jede einzelne Nationalität gewisse unveräußerliche Rechte fest, welche außer dem Gebietskreise dieser Suveränität liegen.” Joseph von Eötvös: *Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*, I. Teil, 57.

https://reader.digitalesammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10768900_00005.html (letöltés ideje: 2020. május 14.)

1898-ban Georg Jellinek, a Heidelbergi Egyetem Közjogi és Nemzetközi Jogi fakultásának professzora a bécsi Jogász Társaság ülésén előadást tartott a kisebbségi jogokról, *Das Recht der Minoritäten* (A kisebbségek joga) címmel, amelyben a demokratikus többségelv hátulütőinek ellenszerét kereste.⁵² Előadásában Jellinek a kisebbség és a többség szerepét kizárólag a törvényhozó testületek (*gesetzgebende Collegien*) kontextusában vizsgálta, tehát parlamenti értelemben, nem pedig a teljes társadalomra vonatkozóan, a nemzetiségi csoportok arányára egy adott területen. A nemzetiségi kérdés azonban Jellinek előadásába is beszüremkedett. Mivel a többségi elv a túlerő hallgatolagos elismerése és jellemzően a tömegek zsarnokságához vezet, egyedül a „kisebbségi jogok” ellensúlyozhatják a modern demokráciák olyan eltorzulásait, mint a társadalom eltömegesedése és az egyéniség eltűnése. A „kisebbségi jogok” gondolatát az a vágy szülte, folytatta, hogy elejét vegyék a nemzeti, vallási és társadalmi csoportok közötti ellenőrizhetetlen viszályoknak.⁵³

Az alapjogokra (*leges fundamentales*) Jellinek is nagy hangsúlyt fektetett. Az alapjogok a 16. században szentnek és sérthetetlennek számítottak, amelyeken még az uralkodónak sem volt hatalma módosítani.⁵⁴ A (parlamenti) kisebbség védelmének gondolata arra a meggyőződésre támaszkodott, hogy a társadalom építménye ténylegesen egy társadalmi szerződésben lefektetett alapvető törvényen nyugszik. A 19. század végére ez a vallási és természetjogi hagyományban gyökerező meggyőződés az alkotmány módosítását korlátozó rendelkezések gyakorlatává módosult.⁵⁵ A természetjogi tradíció alaptétele, hogy minden nemzet egységes (*einheitlich*) és minden egyén egyenértékű (*gleichwertig*). Ennek megfelelően

⁵² Jellinek, Georg: *Das Recht der Minoritäten*. Wien: Alfred Höder, 1898. 43.

⁵³ Jellinek, 1898. 1.

⁵⁴ A 17. században Hobbes összekapcsolata az alapvető jogok fogalmát a társadalmi szerződés elméletével (Hobbes szerint ez utóbbi a társadalom létjogosultságának az alapja). Az angol levellerek szintén kidolgoztak egy alkotmányt, amely tartalmazott olyan alapvető jogokat, amelyeken a parlament nem változtathatott. A kontinentális hagyományban Chr. Wolff hangsúlyozta az alapvető jogok jelentőségét a törvényhozó hatalom korlátozására. Az amerikai alkotmányos tradíció az ún. Alapokmányt (Fundamental Orders) tekinti az első alkotmánynak. L. Jellinek, 1898. 7, 18)

⁵⁵ Uo. 18.

Jellinek és kortársai úgy tartották, hogy a kisebbségek jogai addig terjednek, ameddig az egyének jogai.

A többségi elv bírálata jellemzően olyan államokban és történelmi helyzetekben fogalmazódott meg, amelyekben súlyos belviszályok voltak, mint például a harmincéves háború utáni Németországban.⁵⁶ Ott, ahol hiányzott a belső egység, a többség elve (*Majorisierung*) könnyen a 'brutalizálódás' képét ölthette magára. Hogy az egyszerű többség uralmát megakadályozzák, az egymással szemben álló politikai pártok bevezették a kuriális szavazatot és az *amicabilis compositio* intézményét. Ez olyan döntéshozatalt jelentett, amely a két egyenlő súllyal rendelkező párt közötti kiegyezésen alapult.⁵⁷ A felekezeti konfliktusok megoldásának analógiájára Jellinek a kisebbségek védelme mellett kardoskodott akár a nemzetiségi kiváltságok jogerőre emelésével is. Élesen bírálta a többségi elv alapjául szolgáló gondolatot, amely szerint minden egyén ténylegesen és eredendően egyenlő lenne (*Gleichheit*).⁵⁸

Jellinek úgy képzelte, hogy a jövőben a kisebbségi jogokat a kisebbségeket képviselő intézmények gyakorolják majd. Különbséget tett a számbeli (mennyiségi és viszonylagos), illetve az állandó „minőségbeli” (alá- vagy fölérendelt helyzetben levő) kisebbségek között. A minőségbeli kisebbségeket felfogása szerint valamely belső kohéziós erő tartja össze, amilyen például a vallási vagy nemzeti elköteleződés. Jellinek úgy gondolta, hogy mivel minden kisebbség helyzete egyedi, a kisebbség védelmének módját mindig az adott

⁵⁶ Uo. 27.

⁵⁷ Jellinek itt hazabeszél. Az előadásban később azzal a javasattal állt elő, hogy mivel a németek Ausztriában a szláv népességgel szembe számszerű kisebbségbe kerültek, az volna helyénvaló, ha a Reichsratban egy Corpus Germanorum-ot hoznának létre, amely megakadályozná azt, hogy a német képviselők által előterjesztett javaslatokat leszavazzák. (Uo. 29.)

⁵⁸ Jellinek a kisebbségi jogérvényesítésre változatos példákat hoz fel. Ausztriában például erre több gyakorlat is létezett: a nyelvi jogok biztosítása, a többnyelvű közigazgatási egységek „kikerekítése” (*Abgrenzung*), a nemzetiségi bíróságok felállítása, a közigazgatás és az önkormányzatok nemzetiségi szekcióinak létrehozása és nemzetiségi kúriák felállítása az államtanácson belül. (Uo. 30–31.) Jellinek angliai és amerikai példákat is megemlít. Az amerikai John C. Calhoun a kisebbségi jogok biztosítékát a vétőjogban és a kompromisszumos megegyezésben látta, az angol Henry Sumner Maine az obstrukciót tartotta megfelelő megoldásnak. (Uo. 34–35)

helyzetnek megfelelően kell kidolgozni.⁵⁹ A kisebbségi jogérvényesítés leghatékonyabb eszköze szerinte a vétőjog.

Meg kell azonban jegyezni, hogy Eötvös és Jellinek nem pusztán elméleti érdeklődéssel vizsgálta a „többség zsarnokságának” veszélyeit. Mindketten olyan „domináns nemzet” tagjai voltak, amely számszerű kisebbségben volt saját államában a többi nemzetiséghez képest. Ugyanakkor a fenti példákban az is látszik, hogy majdhogynem azonos premisszákból építkezve mennyire eltérő következtetésre jutottak a jogtudósok a Monarchia két felében. Természetesen nem hanyagolható el a két gondolkodó munkássága között eltelt fél évszázad sem. Az azonban elmondható, hogy a német nyelvű ausztriai jogi irodalom a 19. század közepétől kezdve fel tudott sorakoztatni érveket a nemzetiségi jogok kollektív értelmezése mellett. A Monarchia magyar felében az ilyen érvelés inkább a nemzetiségi politikai írókra volt jellemző.

Az ausztro-marxista Otto Bauer *A szociáldemokrácia és a nemzetiségi kérdés (Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage, 1907)* című híres könyvében szintén a szóban forgó kérdés tárgyalására vállalkozott. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni azt, hogy Ausztriában a korabeli szociáldemokrácia kiélezett versenyt folytatott a nemzeti mozgalmakkal. A nemzeti és az osztályalapú identitások egyrészt egymás riválisaiként jelentek meg a politikai színtéren, másrészt viszont a nemzeti konfliktusok képesek voltak belülről megbontani a munkásmozgalom egységét. A német és cseh küldöttek között már Ausztria Szociáldemokrata Pártjának 1891-es kongresszusán nyílt ellentét támadt, alig négy évvel a politikai szervezet megalapítása után. A szláv képviselők követeléseinek engedve a párt végül nemzeti tagozatok mentén szervezte újjá magát, s brnói (brünni) kongresszusán, 1899-ben kiáltványban követelte a Habsburg Monarchia területi szerkezetének nemzeti alapokon történő reformját.⁶⁰ Mindazonáltal már a föderatív átalakulás gondolata is szükségképp kihívást jelentett egy etnikailag rendkívül vegyes birodalomban – kiváltképpen az egyes tartományokon belül „kisebbségi helyzetben lévő” nemzetiségek számára. Bauer könyve a legismertebb és a legnagyobb hatású munka volt az ausztriai

⁵⁹ Uo. 39.

⁶⁰ Knapp, Vincent J.: *Austrian Social Democracy 1881–1914*. Rowman & Littlefield, 1981. 82–95.

szocialista szerzők azon műveinek sorában, amelyek e kérdést vitatták meg: a szerző javaslatai nagyban hozzájárultak a problémakör újragondolásához.

A nemzetek közötti konfliktusok okait elemezve a szocialista politikus kiemelte a „nemzeti kisebbségek” (*nationale Minderheiten* avagy *nationale Minoritäten*) problémáját, mint a birodalom nemzetiségei közötti konfliktus egyik fő tényezőjét. Mivel a Habsburg Monarchia rendkívül kevert népessége etnikai alapon szétválaszthatatlannak tűnt, Bauer eleve elvetette a nemzeti kérdés területi elven (*Territorialprinzip*) való megoldásának lehetőségét. Ezzel szemben a birodalom személyi alapon (*Personalitätprinzip*) történő átalakítását pártolta. Ennek nyomán olyan önszerveződő nemzeti közösségeket képzelt el, amelyek jogi személyekként funkcionáltak volna a birodalomban, s amelyek önállóan rendelkeztek volna saját közigazgatási és kulturális ügyeik felett. A szociáldemokrata gondolkodó szerint elengedhetetlen lett volna az is, hogy az egyes területek nemzeti kisebbségei autonóm politikai testületekké váljanak (*öffentlich-rechtliche Körperschaften*).⁶¹ A reform célja éppen az lett volna, hogy a „kisebbségek” ugyanolyan jogokat élvezzenek, mint a többségi népességek – ez pedig véget vetett volna az interetnikus viszályoknak. Bauer a nemzeti kisebbségeket tehát olyan csoportokként értelmezte, amelyeket a törvényhozásnak a jövőben megkülönböztetett jogokkal kellett volna felruháznia.

Nem Bauer volt az első olyan politikus, aki e gondolatokat felvetette – mind a területi, mind a személyi elvű megoldások (vagy ezek esetleges keverékei) feltűntek már a korábbi, a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos szociáldemokrata javaslatokban, vagy a szintén a párt táborához tartozó Karl Renner nagyhatású munkáiban is.⁶² Ám Bauer gondolatai már előrevetítették a nemzeti kisebbség jogi fogalmának feltűnését abban a térségben, amely az I. világháború kitörésével csakhamar nagy változásokat ért meg.

⁶¹ Bauer, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien: Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, 1907. 222., 294., 314. és 460.

⁶² Knapp, 1981. 94–98.

4.1. A nemzeti kisebbség fogalma a többnemzetiségű ausztriai Reichsrat vitáiban (1917–1918)

Ausztria kormányai a különböző nemzeti közösségek bonyolult kapcsolatrendszerét 1914 nyaráig a „nemzetiségek egyenjogúságának” (*Gleichberichtigung der Nationalitäten*) elve alapján kívánták kezelni.⁶³ Ez az elv több esetben valóban működőképesnek bizonyult; így például a különféle etnikai csoportok mind nagyobb arányban juthattak képviselőkhöz a birodalmi tanács törvényhozó testületében a választójog egymást követő reformjai révén. Ugyanakkor ez azt is jelentette, hogy a nemzeti konfliktusok súlyos problémája megjelent a birodalmi tanácson belül is – ami a *Reichsrat* törvényhozó munkáját nemegyszer hosszabb időre lehetetlenné tette. Emiatt az I. világháború kitörésekor I. Ferenc József császár a birodalmi tanács üléséhez uralkodói jogaival élve felfüggesztette. A testületet csak közel három év múlva, 1917 tavaszán utódja, I. Károly császár (a magyar trónon: IV. Károly király) hívta újra össze. Az új uralkodó ugyanis égető szükségét látta a reformoknak és a politikai liberalizációnak. Nem véletlenül: Károly monarchiája a háborús terhek nyomása alatt és a februári orosz forradalom hatására igencsak nehéz helyzetbe került.⁶⁴

Ennek következtében az ausztriai nemzetiségi pártok képviselői 1917. május 30-ától ismét hangot adhattak aggályaiknak a nemzeti és a birodalmi ügyek állását illetően a *Reichsrat*-ban. Az itt elhangzott beszédek egyik kulcsfogalma a „népek önrendelkezési joga” (*Selbstbestimmungsrecht der Völker*) volt, amely az orosz forradalom hatására vált világszerte népszerűvé.⁶⁵ A szláv nemzetiségek pártjai és az osztrák-német szociáldemokraták a *Reichsrat* vitái során a nemzeti önrendelkezésre a jövő demokráciájának alapelveként hivatkoztak, s emellett érveltek, hogy az elv érvényesítését a választópolgárok ezzel

⁶³ Stourzh, 1985. 8–9.

⁶⁴ Rumpler, Helmut: Die Todeskrise Cisleitheniens 1911–1918. Vom Primat der Innenpolitik zum Primat der Kriegentscheidung. In: Helmut, Rumpler (ed.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. 1. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016. 1168–1169.

⁶⁵ Manela, Erez: *The Wilsonian Moment*. Oxford Studies in International History. Oxford University Press, 2009. 37.

megegyező akarata teszi szükségessé.⁶⁶ Mindennek jegyében e politikusok területi alapú nemzeti autonómiát (*national-territoriale Autonomie*) követeltek a nemzetiségek számára, valamint a Habsburg Monarchia föderális állammá való alakítását tűzték ki célul.⁶⁷

Azok, akik ezt az álláspontot képviselték, úgy ítélték meg, hogy a reformok legfőbb akadálya a központosítást (*Zentralismus*) erőltető kormányzati politika és a Monarchián belül számszerű kisebbségben lévő német pártok elnyomó uralma volt. Álláspontjuk szerint az uralkodó kisebbség semmibe vette a többséget alkotó nemzeti csoportok akarátát, és élesen szembement azzal a korszellemmel (*Zeitgeist*), amely a februári orosz forradalmat is győzelemre segítette. „E mostani idők nem a kisebbségi hegemoniának kedveznek. Aki a korszellemmel dacolva továbbra is fenn kívánja tartani a kisebbségi hegemoniát, nem érti meg ezen új és nagy korszak szavát, és e világméretű, általános mozgalom el fogja sodorni, bármit is próbál tenni ellene.” – adott hangot nézeteinek a cseh agrárpolitikus, František Udržal 1917. július 6-ai beszédében, az ausztriai német nemzeti karakter és politikai irányvonal elnyomó jellegét kárhóztatva.⁶⁸ Így a kisebbség ismét minőségbeli fogalomként tűnt fel a demokráciáért vívott harc jegyében. Mindazok, akik a kifejezést használták, egy számszerűen kisebb nemzeti csoport aránytalan mértékű, zsarnoki túlhatalmát kívánták leleplezni a többség felett. Ennek ellenszereként a demokratikus szellemiség jegyében e politikusok valóban egyenlő jogokkal és hatalommal kívánták felruházni a birodalmat lakó nemzetiségeket. A „kisebbség” szó ebben

⁶⁶ Az ifjú cseh képviselő, Adolf Stránský beszéde. *Reichsrat*. 4. Sitzung der XXII. Session am 12. Juni 1917, In: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates: (Wien 1907–1914). 135.

⁶⁷ Az Ukrán Nemzeti Demokrata Párt képviselője, Eugen Petruszewycz beszéde. *Reichsrat*. 8. Sitzung der XXII. Session am 16. Juni 1917. In: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates: (Wien 1907–1914). 374.

⁶⁸ „Für die Hegemonie der Minoritäten ist die jetzige Zeit nicht. Wer noch die Hegemonie der Minoritäten zu halten trachtet, der verkündigt sich an dem Geiste der Zeit, der versteht nicht die große Zeit und wird von der großen allgemeinem Weltströmung zermalmt; da kann er machen, was er will.” 15. Sitzung der XXII. Session am 6. Juli 1917. In: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates: (Wien 1907–1914). 690.

a tekintetben megőrizte eredeti, az aktuális politikai viszonyokhoz kapcsolódó jelentését.

A fogalom azonban csakhamar új tartalmat kapott Kelet-Európa térképének megváltozásával. 1917 novemberében a bolsevikok radikális marxista csoportja megdöntötte az Ideiglenes Kormány uralmát Oroszországban. Lenin és elvtársai egy új forradalom győzelmét hirdették, fennen hangoztatva a nemzeti önrendelkezés szükségességét. A bolsevikok ugyanis ennek révén kívántak támogatást szerezni a forradalom ügyének Oroszország nemzetiségeitől és a birodalmi világ alávetett népeitől.⁶⁹ Maguk a bolsevikok az önrendelkezés elvét mint a nemzeti függetlenséghez és a nemzetiségek elszakadáshoz való jogaként interpretálták a felettük uralkodó birodalmaktól.⁷⁰

A központi hatalmak – Németország és a vele szövetséges Habsburg Monarchia – úgyszintén hangzatos érvként támaszkodtak e fogalomra az Orosz Birodalom periferiáin élő népek függetlenségével kapcsolatban. Oroszország megrendült stabilitása, majd a pusztító polgárháborúba való alámerülése miatt Németország és Ausztria-Magyarország a bolsevikokkal történő béketárgyalások során magabiztosan uralták a politikai színpadot. A központi hatalmak így fogadtathattak el végül egy számukra kedvező, az orosz félre nézve ellenben roppant hátrányos egyezséget Breszt-Litovszkban.⁷¹ Mindennek következtében Kelet-Európában új nemzetállamok tűntek fel. Ezek egyike az Ukrán Népköztársaság volt, amely a cári Oroszországtól etnikailag fölöttébb vegyes népességet örökölt. 1918 januárjában az ukrán parlament, a *Rada* a különböző etnikai csoportokat jogi entitásként ismerte el, s azokat felruházta a személyi alapon működő nemzeti autonómia jogával.⁷²

⁶⁹ Unterberger, Betty Miller: *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia*. Foreign Relations and the Presidency, 4. Texas A&M University Press, 2000. 83–84.

⁷⁰ Tarr, Zoltan: *Ethnicity, Nationality, and Nationalism in Early Austrian-Hungarian Social Science*. In: Marcus, Judith (ed.): *Surviving the Twentieth Century: Social Philosophy from the Frankfurt School to the Columbia Faculty*. Transaction Publishers, 1999. 101.

⁷¹ Chernev, Borislav: *The Brest-Litovsk Moment: Self-Determination Discourse in Eastern Europe before Wilsonianism*. *Diplomacy & Statecraft*, September 2011. 373. és 379.

⁷² Magocsi, Paul Robert: *The History of Ukraine: the Land and its Peoples*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2010. 536.

1918. január 22-én az ausztriai ukrán képviselők egy csoportja aggályait fejezte ki a Habsburg Monarchiának az ukrán nemzetállam ügyeibe történő beavatkozásával kapcsolatban. Csoportjuk ez ügyben interpellálta Ausztria kormányát, felszólalásukban többször megemlítve a nemzeti kisebbségek kérdéskörét:

„Mivel magyarázza Ausztria kormánya, hogy Czernin gróf oly kitüntető figyelmet szentelt az ukrainai lengyel kisebbség védelmének az Ukrán Köztársaság küldötteivel folytatott tárgyalásain? Holott a kormány nyilván maga is jól tudja, hogy a lengyel kisebbség igenis képviselve van az ukrán kormányban, miképpen azt is, hogy az eltűnőfélben lévő lengyel kisebbség az Ukrán Köztársaságban teljeskörű autonómiát élvez. Eközben Kelet-Galícia őshonos ukrán népessége – amely nemhogy nem kisebbség e tartományban, hanem túlnyomó többség! – semmiféle befolyással nem bír bécsi kormányunk politikájára nézve, sőt, a helyi ukrán népesség védtelenül teljes mértékben ki van szolgáltatva a létszámában jelentéktelen lengyel kisebbség önkényének.”⁷³

Az ukrán képviselők felszólalása alapvetően egy régi, sérelmi alapú politikát követett, ám meglehetősen modern elemek is feltűntek benne. A rutén politikusok ugyanis már régóta kifogásolták a lengyel nemesség uralmát Galícia tartománya felett, amelynek keleti részeit nagyobb részén éppen az általuk képviselt népesség lakta. Emiatt úgy vélték, hogy az Ausztriában uralkodó nemzetiségi egyenjogúság elve nagyon is sérült azzal, hogy 1868-ban a lengyel elit uralmat nyert a

⁷³ „Ist die Regierung bereit, aufzuklären, weshalb Graf Czernin bei den Friedensverhandlungen mit den Bevollmächtigten der Ukrainischen Republik sich vor allem für den Schutz der polnischen Minoritäten in der Ukraine exponierte, da ihm doch bekannt sein mußte, daß die polnischen Minoritäten in der ukrainischen Regierung ihren Vertreter haben, und daß den polnischen verschwindenden Minderheiten in der Ukrainischen Republik eine volle nationale Autonomie zuerkannt wurde, während in Ostgalizien der ukrainischen bodenständigen Bevölkerung, welche nicht einmal eine Minderheit, sondern überwältigende Mehrheit der Gesamtbevölkerung des Landes darstellt, nicht nur jeder Einfluß auf die Verwaltung des Landes abgesprochen, sondern vielmehr das ukrainische Volk einer verschwindenden polnischen Minderheit schutz- und rücksichtslos ausgeliefert wurde?” 53 . Sitzung der XXII. Session am 22 . Jänner 1918, In: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates: (Wien 1907–1914). 2803.

provincia felett a bécsi kormányzattal kötött kompromisszum révén.⁷⁴ A rutén etnikum képviselői az I. világháború alatt azt szorgalmazták, hogy nemzeti területeiket különítsék el, s azokból a nemzeti önrendelkezés elve alapján hozzanak létre önálló tartományt.⁷⁵

A ausztriai ukrán nemzetiség és az ukrainai lengyel kisebbség helyzetének összevetése azonban már egy merőben új elemet emelt be a régi vitába. A rutén képviselők ezúttal egy, az ukrán nemzetállam keretében már érvényre jutott jogelvre hivatkozhattak, amely álláspontjuk szerint releváns volt a Monarchia nemzetiségi politikájára nézve is. Miközben mondandójukat a nemzetiségi egyenjogúság és az önrendelkezés fogalmaira alapozták, a politikusok a nemzeti kisebbségek ukrainai jogait olyan pozitív példaként hozták fel, amely a birodalmon belüli nemzeti konfliktusok feloldásához is nagyban hozzájárulhatott volna. E gondolatok jegyében Eugen Lewickij rutén képviselő később úgy nyilatkozott, hogy a Habsburg Monarchiában az ukrán kérdés kizárólag oly módon lehetett volna rendezhető, ha a felelős döntéshozók biztosították volna a területi alapú nemzeti autonómiát és a más nyelven beszélő kisebbségek (*anderersprächiger Minoritäten*) szabad nyelvhasználatát az érintett térségekben.⁷⁶

A cseh nemzeti mozgalom célkitűzései még ennél is tovább mentek. Miközben a Masaryk vezette emigráns mozgalom külföldön harsányan propagálta a csehszlovák nemzetnek a Habsburg Monarchiától való elszakadását, a háttérben aktív cseh politikusok elgondolásaikat a birodalom még létező, őket körülvevő kereteihez igazították. A hazai cseh pártok történelmi célkitűzése az volt, hogy elérjék a néhai Szent Vencel király koronaországainak: Csehország, Morvaország és Szilézia egyesítését, s nemzeti autonómiájukat így biztosítsák a Habsburg Birodalmon belül. E három nagy történelmi

⁷⁴ Binder, Herald: „Galizische Autonomie“. Ein streitbarer Begriff und seine Karriere. In: Fasora , Lukáš – Hanuš, Jiří Fasora – Malíř, Jiří (eds.): *Moravské vyrovnání z roku 1905 / Der Mährische Ausgleich von 1905*. Brno: Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy, 2006. 252–255.

⁷⁵ 15. Sitzung der XXII. Session am 6. Juli 1917, in: *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates*: (Wien 1907–1914). 690.

⁷⁶ 78. Sitzung der XXII. Session am 19. Juli 1918, in: *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates*: (Wien 1907–1914). 4098.

régió mindazonáltal egy jelentős németajkú közösség hazája is volt, amelynek képviselői vehemensen elleneztek e tervet. A csehek történelmi alapú, államjogi (*Staatsrecht*) igényével a németek a tartományi körzetek etnikai alapú felosztásának (*Kreiseinteilung*) követelését állították szembe.⁷⁷

Az önrendelkezési elv megjelenésével mindkét fél előszeretettel hivatkozott az új politikai varázsszóra, hogy saját elgondolásait ezzel is megtámogathassa – igyekezve e fogalmat egymással szemben kijátszani. A német politikusok amellet kardoskodtak, hogy a birodalmi kormányzat a saját területeit teljesen különítse el a csehek lakta vidékektől, s abból hozzon létre egy önálló német tartományt (*Deutschböhmen*). Az ő felfogásukban mindez természetesen az általuk képviselt népesség akaratának érvényesítése lett volna – szemben a csehek értelmezésével, amely a németek szemében abszurd módon kombinálta az államjogi és az önrendelkezési elven alapuló érvrendszereket.

Ha a cseh képviselők a korszellemnek megfelelő módon kívánták fenntartani igényeiket a történelmi cseh tartományok területeire, szavatolniuk kellett a német közösség háborítatlan létét jövőbeni államuk területén. Az ifjúcseh politikus, Adolf Stránský volt az első, aki e kérdést tárgyalta a *Reichsrat* 1917. június 12-ei ülésén mondott beszédében. A képviselő kijelentette, hogy a német népesség nemzeti autonómiában (*nationale Autonomie*) fog részesülni a Habsburg Birodalmon belül létrehozandó csehszlovák állam területén.⁷⁸ Stránský későbbi megnyilatkozásai jól érzékeltetik azt is, hogy a csehek miként képzelték el eme állami közösséget. Mint azt a képviselő 1917. december 6-ai beszédében leszögezte: a sokszínű helyi népességnek egy államnemzetet (*Staatsnation*) kellett volna alkotnia. Ennek kapcsán a politikus Magyarország példájára hivatkozott – azon nemzeti közösségre, amely szintén többnemzetiségüként határozta meg magát.⁷⁹

⁷⁷ Rumpler, 2016. 1180.

⁷⁸ 4. Sitzung der XXII. Session am 12. Juni 1917, in: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates: (Wien 1907–1914). 137.

⁷⁹ 48. Sitzung der XXII. Session am 4. Dezember 1917, in: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates: (Wien 1907–1914). 2535.

A cseh képviselők e tekintetben nagy hasznát vették az új keleti szomszéd, Ukrajna példájának is. Már azon a napon, amikor a személyi alapú nemzeti autonómia jogát Ukrajnában törvénybe iktatták – s ez a korszak hírszolgáltatásának figyelemreméltó gyorsaságát mutatja –, Václav Klofáč cseh nemzeti szocialista képviselő olyan beszédet mondott, amelyben merészen kapcsolta össze az ukrainai napihírt saját nemzeti mozgalmának törekvéseivel:

„Teljes szabadságot akarunk a németeknek is; tehát a németek igen elégedettek lehetnek velünk. A szabad Ukrajna példája megmutatja, hogy a szlávok miképpen gondolják a nemzeti kérdések megoldását. [...] Annak idején, 1871-ben már elődeink is javasoltak hasonló nemzeti törvényt a német lakosok számára, garanciaként a többségi elnyomás ellen, vétőjogot ajánlva a nemzeti kúrián belül.”⁸⁰

Klofáč a nemzeti kisebbség fogalmát egyszerre emelte be a cseh érvrendszerbe és igazította annak céljaihoz. Álláspontja szerint saját közösségének jövőndő nemzetállama az ukrainai példa nyomán képes lett volna arra, hogy a csehországi szláv és német népességek közti konfliktust feloldja. Klofáč a fogalmat a cseh nemzeti mozgalom diskurzusának részeként egyszerismind historizálta is, hasonló előzményekre hivatkozva annak történetében.

Összességében elmondható, hogy a „nemzeti kisebbség” fogalma és az önrendelkezés elve sok tekintetben kiegészítette egymást – ugyanakkor az egyes nemzeti érvrendszerek eltérő módon alkalmazták a fogalmat. Amikor például a nemzeti kisebbség fogalma az ukrán nemzetállam születése kapcsán szóba került, a szomszédos Habsburg Monarchia nemzetiségei azt saját ügyük: a régóta követelt birodalmi reform nyomatékosítására használták fel. A rutén képviselők a „kisebbség” fogalmát rokon értelműnek vették a „nemzetiségével”, s a nemzeti mozgalom bécsi képviselői saját

⁸⁰ „Wir wollen die vollkommene Freiheit auch für die Deutschen; also die Deutschen bei uns können sehr zufrieden sein. Die freie Ukraine zeigt uns, wie die Slawen diese nationalen Fragen zu lösen verstehen. [...] Auch unsere Vorgänger haben bereits im Jahre 1871 den deutschen Landsleuten ein ähnliches Nationalgesetz angeboten, eine Garantie gegen die Vergewaltigung der Minorität, auch mit dem Veto für die nationale Kurie.” 53. Sitzung der XXII. Session am 22. Jänner 1918, in: Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates: (Wien 1907–1914). 2814.

közösségüknek is jogi egyenlőséget követeltek a Habsburg Monarchiában – a „kisebbségekre” vonatkozó ukrainai rendeletek nyomán. Fő céljuk azonban ezzel nem az volt, hogy a galíciai tartományban kisebbségi jogokat küzdjenek ki az ukrán nemzetiség számára, hanem hogy önrendelkezési joguknak területileg is érvényt szerezzenek. Ezzel szemben a birodalmi tanács cseh képviselői e fogalmat a nemzetállam megteremtését támogató érvrendszerükbe építették be; emellett megpróbálták a „nemzeti kisebbség” fogalmát felhasználni arra, hogy a különböző etnikai közösségek konfliktusait rendezzék a Habsburg Monarchia történelmi cseh tartományaiban.

A fenti állításokkal szemben könnyű azzal érvelni, hogy 1918 elejére-közepére több nemzetiség valószínűleg már nem a roskadozó Habsburg Birodalom keretein belül képzelte el jövőjét. Tanulmányunk fókuszában azonban nem ennek a kérdésnek a megvitatása áll; érvelésünk sokkal inkább arra vonatkozik, hogy bár a jogi értelemben vett nemzeti kisebbségek csak az új nemzetállamok kialakulásával jöttek létre, maga a probléma már az I. világháború alatt, az akkor még birodalmi struktúrán belül is súlyos kérdésként jelent meg a politikai diskurzusban. A Habsburg Monarchia nemzeti alapú reformjára vonatkozó elképzeléseknek mind szembesülniük kellett a nemzeti kisebbségek problémakörével, s e kihívás minőségi változáshoz vezetett a fogalom használatában. A kisebbségi kérdés a nemzetiségi kérdés fontos résztemájaként jelent meg a birodalomban. Azonban a Monarchia háborús veresége és szétesése végül egész más fényben tüntette fel e viták valódi tétjét. 1918 októberében Giuseppe Bugatto, az Olasz Néppárt képviselője hatásosan mutatott rá az új helyzet kihívásaira:

„Ha valóban bekövetkeznék egy olyan változás, hogy többé nem sokféle kisebbség védelmezi magát egy plurális többség hatalma ellenében, hanem mi magunk [*a szétszórt olasz közösség – a szerzők*] leszünk részei egy, a mainál egyszerűbb államalakulatnak, legyen az német, délszláv vagy bármilyen egyéb, melyben [*etnikailag – a ford.*] csupán egyetlen többségi ellenlábásunk van, akkor nagy szükségünk lesz az általunk elvárt kisebbségi jogok hathatós biztosítására.”⁸¹

⁸¹ „Soll wirklich eine Änderung dahin geschehen, daß dann nicht mehr eine Pluralität von Minoritäten sich gegen eine Pluralität von Majoritäten zu wehren hat, sondern daß wir in einen einfacheren Staat kommen, sei es in einen südslawischen oder einen deutschen oder einen anderen, in welchem wir nur einen

4.2. A nemzeti kisebbség fogalma a magyar nemzetállam országgyűlési vitáiban

A szomszédos Ausztriával ellentétben Magyarország a nemzetállammá válás úján haladt. A századfordulóra a magyar elit fő céljává már egyértelműen a magyar etnikum túlsúlyának megőrzése és a magyarosítás révén a nemzetiségek asszimilálása lett – ami érthető módon felszította a nem magyar etnikai csoportok ellenállását. A nemzetiségek vagy már meglévő jogaik védelmére törekedtek, vagy a nemzeti státusz elérését és Magyarország föderatív állammá való átalakítását tűzték ki céljukként.⁸²

E vágyak a magyar közjogi viszonyokat figyelembe véve nehezen voltak megvalósíthatók – elsősorban a választójog erősen korlátozott volta miatt. A dualizmuspárti magyar elit ennek révén igyekezett biztosítani a fennálló rendet és saját uralma stabilitását mind az ellenzéki, mind pedig a nemzeti és társadalmi mozgalmak fenyegetésével szemben. Ennek eredményeként 1914 előtt csupán néhány nem magyar származású képviselő juthatott be a budapesti országház impozáns épületébe.⁸³ Az ő helyzetüket az is megnehezítette, hogy a magyar jogrendszer büntetett minden olyan megnyilatkozást, amely kimerítette az egyébként pontosan meg nem határozott, ún. „nemzetiségi izgatás” fogalmát,⁸⁴ s amely fenyegethette a magyar állam egységének elvét.

Gegner haben, so ergibt sich daraus die um so größere Notwendigkeit, daß die Minoritätsrechte, die wir beanspruchen, ganz gesichert werden.” 91. Sitzung der XXII. Session am 11. Oktober 1918. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des Österreichischen Reichsrates: (Wien 1907–1914). 4617.

⁸² Szabó Dániel: Die Agonie des historischen Ungarn. Die einheitliche und unteilbare ungarische Nation im Weltkrieg. In: Helmut, Rumpler (ed.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. 1. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Bécs: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016. 679 – 681., 684.

⁸³ Judson, Peter: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, Massachusetts – London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016. 267–268.

⁸⁴ „Nemzetiségi izgatás” In: *Pallas Nagy Lexikona*, XIII. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1896.

A korabeli politikai küzdelmeknek új lendületet adott az I. világháború során bekövetkező ideológiai változások sora, s kiváltképpen a nemzeti önrendelkezés elvének térnyerése. A magyar elit értelmezésében e népszerű elv a magyar nemzet saját, egységes államát erősítette. Az ő szemükben a történelmi jog, a gazdasági és földrajzi szükségszerűségek, valamint a fennálló politikai viszonyok egyként a magyar nemzeti önrendelkezés ezen már – értelmezésük szerint – megvalósult formáját igazolták. Ennélfogva minden olyan érvelést ellenségesen fogadtak, amely e fogalmat az elszakadás jogával vagy a nemzeti autonómiával hozta összefüggésbe. Érdekes, bár nem meglepő módon a magyarok komoly veszélyforrást láttak a bécsi *Reichsrat* vitáiban is, ahol a Lajtán túli nemzetiségek nemzeti autonómiára vonatkozó követeléseiket hangoztatták. Nem véletlenül: az ausztriai nemzetiségek képviselői többek között a magyar nemzet előjogait kívánták eltörölni, s amellet érveltek, hogy az egymással rokon etnikai csoportok a Monarchia rendszerének belső reformja nyomán a korabeli államhatárokat felülírva egyesülhessenek.⁸⁵ A magyar politikusok szerint e követelések nem találtak támogatásra a magyarországi nemzetiségek köreiből, amelyek hűségesebbek voltak a magyar politikai nemzetnek.⁸⁶

Következésképp az önrendelkezés bármely, az övékétől eltérő értelmezése a magyar képviselők ellenállásába ütközött – míg a nemzetiségi képviselők pont a domináns magyar nemzetállami megközelítéssel szemben érveltek felszólalásaik során. A nemzetiségi képviselők számára a választójogi reform vitái nyújtottak leginkább alkalmat a megnyilatkozásra. Így például Juriga Ferdinánd, a Szlovák Néppárt képviselője parlamenti nyilatkozatában az általános választójog majdani bevezetését az új idők demokratikus értékrendjének diadalaként értékelte. Azonban, mint hozzátette, ez önmagában még nem lehetett a politikai fejlődés végcélja; a magyar törvényhozásnak a nyelvi és kulturális egyenjogúságot is biztosítania

<https://mek.oszk.hu/00000/00060/html/074/pc007441.html#5>. (letöltés ideje: 2020.03.07.)

⁸⁵ Gróf Andrássy Gyula (Nemzeti Alkotmánypárt) beszéde. *Képviselőházi napló*, 1910. XXXVII. kötet. 1917. szeptember 12–december 1. 752. Országos ülés 1918 november 20-án, kedden, 381.

⁸⁶ Platthy György (Függetlenségi és '48-as Párt) beszéde. *Képviselőházi napló*, 1910. XXXIX. kötet. 1918. április 23 – június 21. 796. Országos ülés 1918 június 20-án, csütörtökön, 470.

kellett a nemzetiségeknek – a demokratikus önrendelkezési jog szellemében. Egy 1918. július 4-i beszédében Juriga amellet is kiállt, hogy a különböző etnikai csoportokhoz tartozó választókról – hasonlóan az ausztriai választási rendszerhez – nemzetiségi alapon országos katasztereket kellene készíteni.⁸⁷

Mindebből akár úgy is tűnhet: a szlovák politikus azért hivatkozott az önrendelkezés jogára, hogy ennek révén bevezesse a magyarországi közbeszédbe a nemzetiségi egyenjogúság azon elvét, amely a Lajtán túl már bevettnek számított. Juriga javaslatai összhangban álltak a nemzetiségek azon korábbi kezdeményezéseivel, hogy Magyarországot nemzetiségi állammá alakítsák át. Ugyanakkor a szónok sikerrel kerülte el, hogy e kérdés kapcsán szavainak bármilyen területi jogigényt sugalló jelentése legyen, s ezzel megsértse a magyar államegység alapelvét.

Mindezzel összefüggésben a nemzetiségi képviselők a Magyar Országházban mindinkább új módokon kezdték értelmezni saját szerepüket. Így például Rudolf Brandsch, az erdélyi szászok képviselője 1918. július 2-i beszédében – mint hangsúlyozta: „kisebbségeket képviselő politikusként” – maga is üdvözölte az általános választójog eszméjét, s az általa képviselt nemzetiség helyzetéről is érdekes nézőpontot osztott meg:

„Első pillanatra ez a kijelentés különösnek hangzik egy olyan képviselő ajkáról, aki oly népet képvisel, amely kisebbségben van ebben az országban. De a *punctum saliens* ebben a kérdésben az, hogy csak azt a választójogot lehet egyenlőnek és általánosnak mondani, amely nemcsak a nemzet egy részének, de a kisebbségeknek is, tehát az egész nemzetnek ad jogot és alkalmat az érvényesülésre.”⁸⁸

A szász képviselő beszédében keveredett a kisebbség fogalmának minőségi és mennyiségi felfogása. Brandsch saját etnikai csoportját úgy látta, mint amely számszerű kisebbséget alkot Magyarország népességén vagy más szavakkal: a magyar nemzetben belül. Ugyanakkor a politikus hangsúlyozta azt is, hogy a remélt általános választójog előnyeit nemcsak a nemzet egy részének – a számszerűen és hatalmát tekintve egyaránt domináns magyar etnikumnak – kell

⁸⁷ *Képviselőházi napló*, 1910. XL. kötet. 1918. június 25 – július 19. 804. Országos ülés 1918. július 4-én, csütörtökön, 280–281.

⁸⁸ Rudolf Brandsch beszéde. *Képviselőházi napló*, 1910. XL. kötet. 1918. június 25–július 19. 805. Országos ülés 1918. július 2-án, kedden, 123–124.

élveznie, hanem a „kisebbségeknek” is. Ez utóbbi fogalmat a „nemzetiség” szinonimájaként használta – egy olyan állandósult helyzetre alkalmazva azt, amely nemcsak jogi, politikai értelemben volt hátrányos e kisebbségben lévő közösségekre nézve a magyar nemzetállam fennálló viszonyai között. E hátrányok aligha tűntek volna el a választójogi reform bevezetésével. Brandsch tehát ezzel mintegy lefordította és a magyar fogalomhasználatba is beillesztette a kisebbségfogalom újfajta értelmezését, és így kért biztosítékokat a nemzetiségek politikai lehetőségeire nézve.

Pop Cs. István, a Román Nemzeti Párt képviselője némileg más értelemben használta a kifejezést. A politikus 1918. július 6-án mondott beszédében szintén a választójogi vitához szolt hozzá, majd ennek kapcsán kitért a nemzeti problémákra is:

„Annál furcsább és meglepőbb a törvényjavaslatnak ez az intézkedése [amely a választójogot az általános és egyenlő részvétel lehetőségéhez képest jóval szűkebben határozta meg – a szerzők] a mai időkben, amikor már egészen más a világnézet, amikor már felvetődött a népek önrendelkezési jogának az eszméje és a nyelv, az egyház, az iskola szabadságát nem az entente emberei, hanem a központi hatalmak emberei mint minimumot állítják fel. Hivatkozom e tekintetben a Hágában 1915-ben megalakult ugynevezett Organisation Central pour le paix durable-ra [...]”⁸⁹

Pop tehát már a nemzetközi kontextusra hivatkozott, amikor állást foglalt a magyarországi nemzetiségek nevében, kulturális jogiért szállva harcba a nemzeti önrendelkezés elvére való hivatkozással. Hogy szavainak nagyobb nyomatókat adjon, külön kiemelte az „Organisation Central pour le paix durable” („Központi Szervezet a Tartós Békéért”) nevű pacifista kezdeményezést. Ennek tagjai, a semleges országok és a központi hatalmakat képviselő politikusok és értelmiségiek arról tanácskoztak, hogy miként lehetne a jövőben elkerülni a háborús konfliktusokat többek között a nemzetiségi kérdés rendezése révén. A magyarországi román politikus meglehetősen hosszan kitért a szervezet előző évben, Krisztiániában rendezett konferenciájának részleteire, egész pontosan a „nemzetiségi kisebbségek” ügyében hozott határozataira. Pop a szöveget franciául idézve megemlítette a „*minorité nationale*” (azaz a nemzeti

⁸⁹ Pop Cs. István beszéde. *Képviselőházi napló*, 1910. XL. kötet. 1918. június 25. – július 19. 805. Országos ülés 1918. július 5-én, pénteken, 304.

kisebbség) fogalmát, majd magyarul ekként foglalta össze a vonatkozó elképzeléseket: „Tehát nemzetiségi szabadság, egyházi autonómia, tanszabadság, hogy iskolákat, egyetemet felállíthat a minoritás az állam kebelén belül a törvények figyelembevételével mellett.”⁹⁰

Figyelemreméltó, hogy a képviselő – erdélyi szász társához hasonlóan – azonos jelentésű fogalmakként használta a „nemzetiség” és a „kisebbség” szavakat. Pop továbbá úgy hivatkozott a nemzetközi példára, mint a magyarországi nemzetiségi kérdés jövőbeni megoldásának fontos forrására és normatív mintájára. A szlovák Juriga az önrendelkezésről tett kijelentéseihez hasonlóan a román képviselő is tartózkodott attól, hogy szavainak bármilyen területi vonatkozása legyen.

A háború végéhez közeledve a magyar politikusok is rádöbbenek arra, hogy a nemzetiségi kérdés súlyos problémái elől nem térhetnek ki – főként, mivel ők maguk a vesztesek oldalán kerültek ki a háborús konfliktusból. 1918. október 18-án nem kisebb személyiség fejtette ki a magyar országgyűlésben vonatkozó nézeteit, mint Apponyi Albert gróf – az 1907-ben elfogadott, „Lex Apponyi” néven elhíresült magyar népiskolai törvények szellemi atyja:

„Én teljesen osztozom abban a felfogásban, hogy azon az európai vagy egyáltalán világbéke-kongresszuson nem egyes nemzetek külön-külön belügyeibe való beavatkozásról lehet szó [...] hanem igenis arról, hogy nemzetközi szankció alá helyeztessenek bizonyos elvek, amelyek minden országban a nemzetiségi kisebbségnek jogait oltalmazzák nemcsak nálunk, hanem Romániában is az ott lakó magyarságát!”⁹¹

Apponyi gróf parlamenti beszéde meglepő módon ugyanazon elemeket tartalmazta, mint korábban a nemzetiségi képviselőké. Ez utóbbiak a „kisebbség” fogalmát valamennyien a „nemzetiség” analógiájaként fogták fel. Apponyi ezt az értelmezést követve kapcsolta össze e két terminust a „nemzetiségi kisebbség” fogalmában. Ez persze részben a szükség diktálta kényszerű, de elkésett engedmény volt annak érdekében, hogy a magyar állam

⁹⁰ Pop Cs. István beszéde. *Képviselőházi napló*, 1910. XL. kötet. 1918. június 25. – július 19. 805. Országos ülés 1918. július 5-én, pénteken, 304.

⁹¹ Apponyi Albert beszéde. *Képviselőházi napló*, 1910. XLI. kötet. 1918. július 24. – november 16. 825. országos ülés 1918. október 18-án, pénteken, 322.

területi egységét adott esetben vesztes félként is megőrizhesse. Apponyi ugyanakkor azt is követelte, hogy e rendelkezések az egész nemzetközi szinten jussanak érvényre; hisz azok előnyeit így talán még a más államokban – így a korabeli, még a területszerzések előtti Román Királyságban – található magyar közösségek is élvezhették volna.

A sors azonban ezekben a kérdésekben hasonló ítéletet hirdetett mind Ausztria, mind Magyarország felett: a Habsburg Monarchia háborús veresége lehetővé tette a nemzetiségek számára, hogy elszakadjanak a birodalomtól és új, önálló nemzetállamaikban egyesüljenek. Az eme államokra alapozott új nemzetközi rendszer az általunk használt fogalmak történetében is változást hozott: a hanyatló habsburgiánus császárkor kulcsszava, a „nemzetiségi kérdés” helyére a közbeszéd egyik fő témájaként a „kisebbségi kérdés” emelkedett. Az önrendelkezés elve továbbra is szorosan kapcsolódott e problémakörhöz. Úgy véljük azonban, hogy ezek a fogalmak már a háború kései szakaszában is párhuzamosan léteztek a Habsburg Birodalomban, ahol a „kisebbség” szót a „nemzetiségi kérdés” ernyője alá vonva annak analógiájaként, avagy részkérdésként kezelték.

5. Összegzés

Az I. világháborút követően az önrendelkezés elvének égisze alatt a nemzetállam lett a nemzetközi politikai rendszer uralkodó modellje – tehát az az elgondolás, amely szerint a területnek, amelyen egy nemzet él, egybe kell esnie az államterülettel. Az azonban a kezdetektől fogva nyilvánvaló volt, hogy az állam területe nem felel meg teljes egészében a nemzet által lakott területnek: vagy túlnyúlik rajta, vagy más nemzetekkel osztozik az államterületen. Egyrészt a nemzetközi biztonság garantálása, másrészt a modern demokratikus jogok biztosítása érdekében szükségesnek látszott azok védelmét biztosítani, akik nem tartoztak az állam névadó, domináns nemzetéhez.

Dolgozatunkban a gondolati és fogalmi folytonosság mellett ennek a modellnek az újdonsága mellett érveltünk. A nemzetiségi kérdés és kisebbség fogalma új értelmezést nyert az I. világháború végén a helyi és nemzetközi diskurzusban. A „kisebbség” nemzetközi jogi fogalma a párizsi békeszerződések előkészítése során született meg. A

kisebbségvédelem gondolata két hagyományból táplálkozott. Ezek egyik ágát képezte a 19. századi nemzetközi békeszerződések hagyománya. Az említett békeszerződések már tartalmaztak a vallási és nemzeti(ségi) csoportok védelmére vonatkozó cikkelyeket, amelyek precedensként szolgáltak a jogalkotók számára. Ugyanakkor fontosak voltak a birodalmi nemzetiségi problémákkal kapcsolatos megoldási kísérletek. Dolgozatunkban a Habsburg Monarchiában kidolgozott elméletekre és gyakorlatokra koncentráltunk, amelyek jelentős mértékben befolyásolták a kisebbségvédelem 1918 utáni praxisát. Az Osztrák-Magyar Monarchia „kisebbségvédelmi” modellje és praxisa azért volt használható a kisebbségi szerződések előkészítése során, mert ezek a modellek szem előtt tartották mind az állam integritását, mind pedig a nemzetiségek egyenjogúságát vagy autonómiáját.

A két világháború között népszerűvé vált jogtörténeti narratíva, amely a „kisebbségi kérdés” előtörténetét vázolta fel, azért problematikus, mert nem reflektált a fogalomhasználat változásaira és arra, hogy a vizsgált kor folyamán a történelmi-ideológiai kontextus is gyökeresen megváltozott. Ez a narratíva inkább a nemzetközi „kisebbségvédelem” öt évszázadra visszanyúló örökségéről szólt. Az I. világháború előtt, a hosszú 19. században azonban még nem a „kisebbség”, hanem a „nemzet”/„nemzetiség”/„néptörzs” fogalmi írták le a nem domináns kulturális-nyelvi csoportokat a többnemzetiségű birodalmakban. Kritikai elemzésünk megmutatta, hogy a két háború közötti időszak teoretikusai saját demokratikus ideológiájuk perspektívájából olvasták régebbi korok monarchikus hagyományát. Elemzésük a nemzetállami nézőpontból indult ki, s ekként saját koruk „kisebbségi kérdését” összemosták a „nemzetiségi kérdés” korábbi, a birodalmi időkre jellemző fogalmával.

A Habsburg-birodalombeli hagyomány elemzésével rávilágítottunk a „kisebbség” és „nemzetiség” fogalmainak történetiségére. Jóllehet a „kisebbség” szót túlnyomórészt mennyiségjelzőként használták Ausztria és Magyarország politikai és jogi szférájában, az a „nemzetiségi kérdésre” is vonatkoztatható volt egy adott közigazgatási terület kontextusában a 19. század második felétől kezdődően. Mivel a Monarchia nem nemzetállam volt (és ilyen módon a „többség” meghatározása is problematikus lett volna), a „kisebbség” mint jogalany, azaz olyan (nemzeti) csoport vagy csoportokhoz tartozó egyén, amelyet jogok illetnek meg, nem tűnt fel a

Lajtán innen és túl az I. világháborút megelőző időkben. Jászi például így adja elő a későbbi kisebbségvédelem gondolati modelljét 1912-ben anélkül, hogy a kisebbség fogalmát használná: „A nemzet fogalma alatt ma egy olyan nemzetiséget értünk, mely az állami hatalom felett rendelkezik, míg a szoros értelemben vett nemzetiség állami hatalom nélkül egy idegen nemzetiségnek reá nézve kedvezőtlen jogi és gazdasági rendje alatt él.”⁹² Hasonló módon a nemzetközi békeszerződésekből is hiányzott a „kisebbség” fogalma. Az állam nélküli nemzetek ugyanis az I. világháború előtt nem számítottak „personne du droit internationale”-nak, azaz jogi személynek.⁹³

Az I. világháború jelentős változásokat hozott mind a nemzetközi, mind a birodalmi viszonyokban, mind pedig azok egymáshoz való viszonyában. A birodalmi keretek átalakulása vagy széthullása azt eredményezte, hogy az etnikailag vegyes területek politikai hovatartozása megváltozott, ez a változás pedig a „nemzeti többség” és a „nemzeti kisebbség” fogalmaiban öltött testet. A „kisebbségvédelem” fogalma ún. „harmadik idiómaként” kezdett működni, azaz olyan köztes nyelvi alakzatként, amely bár mindkét érintett fél számára hozzáférhető volt, azt egyikük sem sajátíthatta ki magának.⁹⁴ Erre az új nyelvet kellett használniuk azoknak a politikusoknak és jogászoknak, akik ki akarták fejteni a „nemzettel” kapcsolatos nézeteiket – amennyiben azt kívánták, hogy megértsék őket mind saját nemzettársaik, mind pedig a más nemzetiségekhez tartozó állampolgárok.

⁹² Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, 1912. 2.

⁹³ Viehhaus, 1960. 80.

⁹⁴ Martin Fuchs a „harmadik idiómát” („third idiom”) úgy határozza meg, mint „a fordítás egy sajátos nemét, amely olyan új idiómát próbál bevezetni, amely meghaladja két, egymással ellentétes álláspont korlátait, hivatkozási diskurzusát és fogalmi kereteit”. Fuchs azt állítja, hogy a harmadik idióma célja az, hogy felülírja az uralkodó nyelvezetet vagy ideológiát, és a helyére lépjen annak. A „harmadik idióma” egy alternatív platformot teremt, ahol a két fél már nem a saját, helyi diskurzusát használja, hanem egy köztes nyelvezetet, amely alkalmas arra, hogy a két szemben álló fél vagy diskurzus hangot kapjon. L. Fuchs, Martin: *Reaching Out; Or, Nobody Exists in One Context Only: Society as Translation. Translation Studies: The Translational Turn*, 2009/2.1. 21–40. doi: 10.1080/14781700802496191. 31, 38)

A Magyar Országgyűlés és a *Reichsrat* vitáiban a „kisebbség” fogalma a „nemzetiségi kérdés” kontextusában jelent meg, de már egy új, transznacionális diskurzus részeként. Azok a politikusok, akik a kisebbségi jogok mellett érveltek, a fogalmat beillesztették saját birodalmi reformokat sürgető korábbi érvrendszerükbe – mind az új nemzetállamok létrejöttét övező vitákban, mind pedig a kortárs nemzetközi szervezetekről szólva. Azaz először az I. világháborút követő béke előkészítése során jelent meg a „kisebbség” fogalma olyan új jelentéstartalommal, amelyet most már jogi kategóriaként egy nemzeti csoport egészének megnevezésére használtak. A kifejezés egy olyan csoport gyűjtőnévévé vált, amely mind számszerű, mind jogi értelemben egyaránt hátrányban volt az állam névadó nemzetéhez képest.

A kisebbség fogalmával ebben a megváltozott és új jelentésében találkozunk az I. világháború utáni békeszerződéseket előkészítő dokumentumokban, és különösképpen a kisebbségi szerződésekben és a Népszövetség alapító okirataiban. Mivel a kisebbségfogalom előszobája ez az új világrend lett, „kisebbségi jogokról” beszélni az I világháború előtt nyilvánvalóan anakronizmus. Ugyanakkor a Párizsi Békekonferencia egyezményei olyan fogalmat vezettek be a „kisebbséggel”, amelynek gondolati magja már az I. világháború utáni rendszer létrejötte előtt létezett. A „(nemzeti) kisebbség” fogalma nem születhetett volna meg a korábbi soknemzetiségű birodalmak tapasztalata nélkül.

Tanulmányunk a fogalomtörténet („Begriffsgeschichte”) azon alaptételéből indult ki, hogy egy fogalmi változás mindig a tapasztalati tér változására utal.⁹⁵ Ezért egy fogalomváltás egyben paradigmaváltást is jelez. Jóllehet a történelmi fogalmak anakronisztikus használata elkerülhetetlen, de ez többet árul el a beszélő szándékáról, mint arról, ami történt. Mivel a kisebbségjogi viták hevében ma is gyakran lemondunk a kisebbségfogalom reflektált használatáról, talán nem tévedünk, amikor azt gondoljuk, hogy az

⁹⁵ Koselleck, Reinhart: Einleitung. In: Koselleck, Reinhart – Conze, Werner – Brunner, Otto (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 1, Stuttgart: Klett-Cotta, 1972. XIII–XXVII.; Case, Holly: *The Age of Questions Or, A First Attempt at an Aggregate History of the Eastern, Social, Woman, American, Jewish, Polish, Bullion, Tuberculosis, and Many Other Questions over the Nineteenth Century, and beyond*. Princeton Oxford: Princeton UP, 2018. 37

esztörténész feladata az, hogy rávilágítson a beszélő szándékára a múlt elbeszélésére használt fogalmak alapján.

Felhasznált irodalom

- Balogh Arthur: *A kisebbségek nemzetközi védelme*. Berlin: Ludwig Vegenreiter Verlag, Magyar osztály, 1928.
- Bauer, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wien: Verlag der wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, 1907.
- Binder, Herald: „Galizische Autonomie“. Ein streitbarer Begriff und seine Karriere. In: Fasora , Lukáš– Hanuš, Jiří Fasora –Malíř, Jiří (eds.): *Moravské vyrovnání z roku 1905 / Der Mährische Ausgleich von 1905*. Brno: Matice moravská pro Výzkumné středisko pro dějiny střední Evropy, 2006. 239–266.
- Bottomore, Tom: *Élites and Society*. London – New York: Routledge, 1993 [1964].
- B[ródy] Zs[igmond]: [Cím nélkül]. *Pesti Napló*, 1869. 20 (282), 1–2.
- Burke, Peter: Cultures of Translation in Early Modern Europe. In: Burke, Peter – Hsia, R. Po-Chia (eds.): *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 7–38.
- Case, Holly: *The Age of Questions Or, A First Attempt at an Aggregate History of the Eastern, Social, Woman, American, Jewish, Polish, Bullion, Tuberculosis, and Many Other Questions over the Nineteenth Century, and beyond*. Princeton Oxford: Princeton UP, 2018.
- Chernev, Borislav: The Brest-Litovsk Moment: Self-Determination Discourse in Eastern Europe before Wilsonianism. *Diplomacy & Statecraft*, September 2011, 369–387.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára. Harmadik kötet*. Pest: Emich Gusztáv Magyar Akadémiai Nyomdász, 1865.
- Demeter M. Attila: Politikai nemzet versus nemzetiség – 1848, 1861, 1868. Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában. In: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.): *Magyar történelmi emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből. 2.* Budapest: MTA, 2016. 238–260.

- Duka Zólyomi Norbert: Az európai nemzetiségek önkormányzatai a világháború előtt. *Magyar Kisebbség*, 1939. 13(18) 309–322.
- Eötvös, József: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. Pest: Hartleben Verlag, 1850.
- Eötvös József: A „zsidók” emancipációja. *Budapesti Szemle*, 1840. 2. 110–156.
- Fischhof, Adolf: *Oesterreich und die Bürgschaften seines Bestandes*. Wien: Wallishauser'sche Buchhandlung, 1869.
- Fuchs, Martin: Reaching Out; Or, Nobody Exists in One Context Only: Society as Translation. *Translation Studies: The Translational Turn*, 2009/2.1. 21–40.
DOI: 10.1080/14781700802496191
- Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása. 1919–1920*. Budapest: Maecenas, 1989.
- Gángó Gábor: Eötvös József Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról című röpirata és 1848–49 nemzetiségi mozgalmainak néhány aspektusa. *Századok*, 1998/2. 341–396.
- Gleason, Philip: Minorities (Almost) All: The Minority Concept in American Social Thought. *America Quarterly*, 43, 1991. 392–424.
DOI: 10.2307/2713109.
- Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nacionalizmus és nemzeteszmé története*. Budapest: Osiris Kiadó, 2007.
- Jellinek, Georg: *Das Recht der Minoritäten*. Wien: Alfred Höder, 1898.
- Judson, Peter: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge, Massachusetts – London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- Kann, Robert A.: *The Multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*. New York: Columbia University Press, 1950.
- Knapp, Vincent J.: *Austrian Social Democracy 1881–1914*. Rowman & Littlefield, 1981.

- Kónyi Manó: *Deák Ferencz beszédei. Ötödik kötet (1867–1868)*. Budapest: Franklin Társulat, 1889.
- Koselleck, Reinhart : Einleitung. In: Reinhart Koselleck, Werner Conze, Otto Brunner (szerk.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 1, Stuttgart: Klett-Cotta, 1972. XIII–XXVII.
- Macartney, Carlile Aylmer: *National States and National Minorities*. London: Milford, 1934.
- Magocsi, Paul Robert: *The History of Ukraine: the Land and its Peoples*. Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2010.
- Manela, Erez: *The Wilsonian Moment*. Oxford Studies in International History. Oxford University Press, 2009,
- Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Kolozsvár: Erdélyi fiatalok, 1932. (letöltés ideje 2019. december 10.)
<http://adatbank.transindex.ro/inchtm.php?akod=1064>
- Raschhofer, Hermann: *Hauptprobleme des Nationalitätenrechts*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1931.
- Reifowitz, Ian: Threads Intertwined: German National Egoism and Liberalism in Adolf Fischhof's Vision for Austria. *Nationalities Papers*, 2001. 29 (3–4). 441–458.
- Rumpler, Helmut: Die Todeskrise Cisleitheniens 1911–1918. Vom Primat der Innenpolitik zum Primat der Kriegentscheidung. In: Helmut, Rumpler (ed.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. I. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016.
- Stourzh, Gerald: *Die Gleichberichtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs. 1848–1918*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1985.
- Skinner 1969, 3–53; Skinner, Quentin: Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, 8(1), 1969. 3–53. DOI: 10.2307/2504188

- Szabó Dániel: Die Agonie des historischen Ungarn. Die einheitliche und unteilbare ungarische Nation im Weltkrieg. In: Helmut, Rumpler (ed.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. 1. Die Habsburgermonarchie und der Erste Weltkrieg*. Bécs: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016.
- Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája az 1414. és 1849. évi forradalom idejéről*. 1. Pest: Emich Gusztáv, 1867. 679–710.
- Szokoly Viktor (szerk.): Mészáros Lázár emlékiratai 1848. 1, 2. kötet. Pest: Ráth Mór, 1867.
- Szücs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- Tarr, Zoltan: *Ethnicity, Nationality, and Nationalism in Early Austrian-Hungarian Social Science*. In: Marcus, Judith (ed.): *Surviving the Twentieth Century: Social Philosophy from the Frankfurt School to the Columbia Faculty*. Transaction Publishers, 1999.
- Unterberger, Betty Miller: *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia*. Foreign Relations and the Presidency, 4. Texas A&M University Press, 2000. 97–106.
- Viefhaus, Erwin: *Die Minderheitenfrage und die Entstehung der Minderheitenschutzverträge auf der Pariser Friedenskonferenz 1919: eine Studie zur Geschichte des Nationalitätenproblems im 19. und 20. Jahrhundert*. Würzburg: Holzner, 1960.